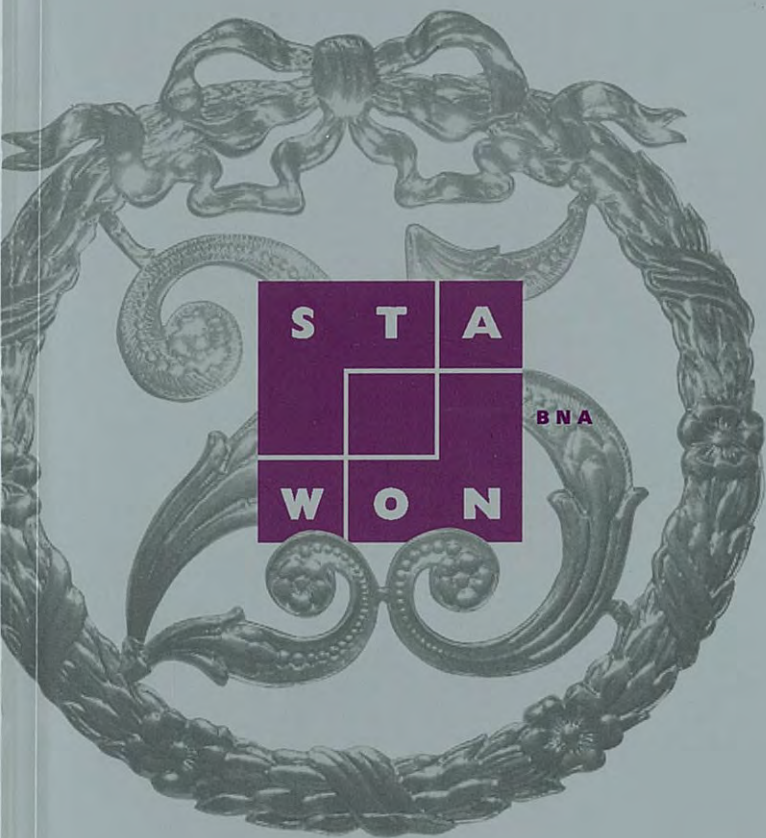
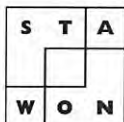

STAWON 25 JAAR

Leve Architectuur & Wonen

interviews en tekstredactie: Marina de Vries

tekstbijdragen van: Mechtild Linssen, Marijke Helsdingen, Cees de Wit

samenstelling en redactie: Marijke Helsdingen, Cees de Wit

ontwerp en vormgeving: Janny Schokker, Schokker Media Design, Oosterbeek

drukkerij: HPC bv, Arnhem

februari 2005

© STAWON

illustratieverantwoording: Niet alle rechthebbenden van de gebruikte illustraties konden worden achterhaald. Belanghebbenden wordt verzocht contact op te nemen met STAWON te Amsterdam.

inhoudsopgave

Voorwoord	7
Willem van Leeuwen	
Inleiding	9
Cees de Wit	
STAWON aandachtspunten en activiteiten	14
een bloemlezing uit de projecten	
Onderzoek en bezinning	28
interview 1, Gert Middelkoop/Aat van Tilburg	
Van lobbyclub tot studieclub en denktank	36
interview 2, Peter Koelewijn	
DE RUIMTE TUSSEN DE WONINGEN	42
STAWON-onderzoeksprogramma 2004-2007, Mechtild Linssen, Cees de Wit	
Meedenken, tendensen zien, voorwaarden scheppen	67
interview 3, Leon Thier/Bas Liesker	
Cultureel-maatschappelijk platform	76
interview 4, Jemima de Brauwere	
Uitbreiding van de gereedschapskist mét tastbaar resultaat ..	82
interview 5, Mark van Rijnberk/Henk Duijzer	
De publicaties	90
Projectleiders	96
25 jaar STAWON-functies	98
STAWON	100

voorwoord

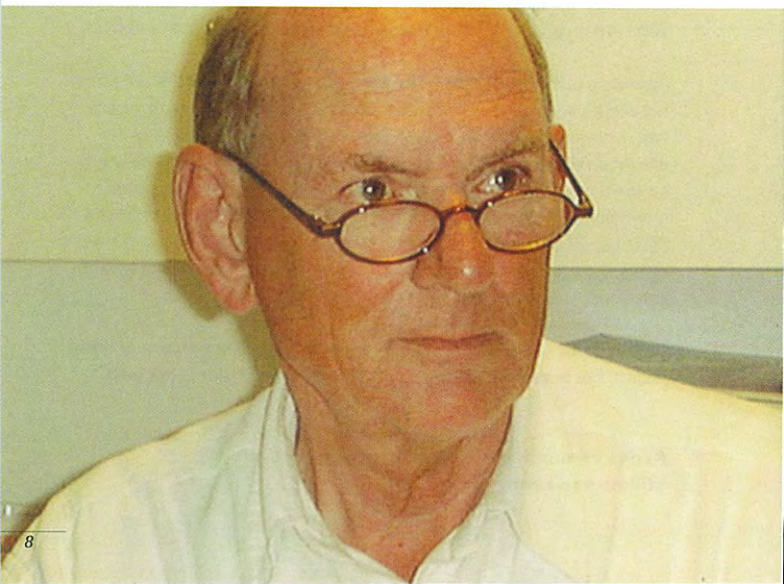
Vijfentwintig jaar STAWON, een moment om meer dan vluchtig bij stil te staan. Een moment om te memoreren dat een groep bevoegen architecten een kwart eeuw geleden het roer wilde omgooien. Het roer van de gigantische woningproductiemachine die in de jaren na de oorlog op volle toeren draaide om overal in het land gelijkvormige rijtjeswoningen en flats neer te zetten en die de architectuur maar stiefmoederlijk bedeede. Door de kwantitatieve behoefte lieten we mooie, kwalitatieve kansen liggen. STAWON wilde zich daarbij niet neerleggen en probeerde deze kolos een andere koers te laten rijden. Waar een klein clubje mensen groot in is...

STAWON bracht haar ideeën met durf in de praktijk, door als luis in de pels jeuk te veroorzaken. STAWON initieerde hiermee geen revolutie maar een denkproces, dat op termijn het juiste resultaat oplevert. De mensen van het eerste uur ageerden doeltreffend tegen de steeds verdergaande standaardisering die bouwend Nederland in zijn greep kreeg. Een ander treffend voorbeeld is de actie tijdens de BouwRAI 2000 om de uit de hand lopende grondprijzen aan de kaak te stellen.

Ageren is echter slechts één kant van de medaille. STAWON wil effectief zijn en kwam dus ook met vernieuwende ideeën: het souterrain van de woningmarkt, de dijkwoning, de geluidswalwoning komen alle uit de koker van STAWON. De STAWON-methode van de ontwerpstudie die al deze ideeën genereerde, is in de jaren steeds verder ontwikkeld. Het meest recente resultaat is de prikkelende publicatie *De Tuinstad is dood, LEVE de tuinstad! herstructurering als culturele ontwerpopgave*. Die zal naar verwachting nieuwe inzichten opleveren in de herstructurering van de naoorlogse stad.

Dat het je als kleine club lukt het roer om te gooien, is een compliment waard; het benadrukt je positie als waardevolle speler in het veld.

**Aedes vereniging van woningcorporaties,
Willem van Leeuwen**

inleiding

Vijfentwintig jaar STAWON. Dat wil zeggen: vijfentwintig jaar studie naar bouwen en wonen vanuit het perspectief van architecten, opdrachtgevers en gebruikers. Dat willen we gedenken met een symposium met bijbehorende publicaties over een van de grootste ontwerpogaven voor de komende tijd, namelijk de naoorlogse tuinvijken.

Maar we willen meer. We willen ook stilstaan bij onze eigen aard en reflecteren op de ontwerppraktijk. We doen het bijna vanzelfsprekend met een STAWON zakboekje.

Dit mooie zilveren boekje.

Na vijfentwintig jaar is de cirkel rond. De studieclub die de oprichters voor ogen stond werd onder druk van de bezuinigingen in de vroege jaren tachtig van de vorige eeuw al gauw een kritische lobbyclub die de Tweede Kamercommissie of VROM bewerkte voor andere randvoorwaarden met oog op een betere woningbouwarchitectuur. Door de decentralisatie in de jaren negentig keerde het accent weer terug naar de reflectie op de inhoudelijk aspecten van het architectenvak. Die decentralisatie van het volkshuisvestingsbeleid en de komst van het marktdenken vormden aanvankelijk een onmogelijke opgave voor een landelijk werkende studieclub. Niet langer was 'Politiek Den Haag' het aandachtsgebied. Begin jaren negentig kreeg STAWON in korte tijd te maken met honderden gemeenten en evenzoveel opdrachtgevers. Die konden alleen worden bereikt met breed verspreidbare publicaties, conferenties en aandacht van de media. Een forse strategiewijziging was vereist.

Allereerst moest je je als architectenbureau zien te redden in nieuwe omstandigheden. Dat betekende niet alleen lobbyen, maar vooral bijscholen en beargumenteerd in publicaties laten zien dat het anders en beter kan. Met de hulp van helder omschreven ontwerpogaven en adequate condities. Die helderheid moest de vernieuwde STAWON uitdragen.

En passant moest een nieuwe voorzitter worden gezocht en moest tijdens de 'verbouwing' de 'verkoop' gewoon doorgaan.

De studie waarmee we aantoonde dat de invoering van het Bouwbesluit ertoe leidde dat een woning al gauw enkele duizenden

guldens duurder werd, is een mooi voorbeeld uit die overgangstijd. Onze bevindingen trokken landelijke aandacht. Desondanks werd het Bouwbesluit ingevoerd en verzorgde STAWON een goede introductie bij de eigen achterban.

STAWON staat overigens voor Stichting Architecten Onderzoek Wonen en Woonomgeving en bestaat uit een kleine zeventig actief participerende en contributiebetalende bureaus van architecten en stedenbouwkundigen. De directeurs van die bureaus maken deel uit van het Algemeen Bestuur van de Stichting en kiezen uit hun midden het Dagelijks Bestuur. Dit bestaat uit zo'n tien actieve leden. STAWON wordt voor de dagelijkse gang van zaken ondersteund door een *halftime* secretariaat.

Twee à drie leden van het Dagelijks Bestuur fungeren geregeld samen als opdrachtgever voor een onderzoek rond een bepaald vraagstuk of thema, dat door de leden of de omgeving van STAWON wordt aangereikt. De gekozen onderzoeksthema's maken deel uit van een jaarlijks evoluerend meerjarenonderzoeksprogramma. Het jaarlijks onderzoeksprogramma is gebaseerd op reflecties op de ontwerppraktijk en is toegespitst op onderzoeksvragen rond bouwen en wonen. Dit programma wordt inclusief budgettaire consequenties vastgesteld in het Algemeen Bestuur. De opdrachtgevers uit het Dagelijks Bestuur zijn gebonden aan een in het voltallige DB vastgestelde, taakstellende startnotitie.

Voor de dagelijkse begeleiding van zo'n onderzoek worden diverse onderzoeksbureaus uitgenodigd, waarbij de opdracht meestal aan één van de reflectanten wordt verleend. Doorgaans voteert STAWON zelf zo'n 25% van de kosten. Op basis van een gedegen onderzoeksplan wordt de rest verkregen via sponsoring en/of subsidies.

Het ontwerpend onderzoek zelf vindt plaats op concrete locaties en wordt om niet door de ontwerpers van de aangesloten bureaus uitgevoerd. Met behulp van het opdrachtgeverschap, de begeleidende onderzoekscoördinator en een zekere *pooling* faciliteert en structureert STAWON zo mede het *Research-* en *Development-*werk van de aangesloten bureaus. Op die manier levert het STAWON-werk een bijdrage aan de permanente beroepsontwikkeling binnen het bureau in kwestie. Daarnaast blijft natuurlijk de maatschappelijke relevantie van het onderzoek voorop staan.

Anno 2005 is STAWON tevens een van de inhoudelijke peilers van de 'nieuwe' BNA-organisatie.

STAWON is weliswaar een zelfstandige stichting, maar zij werkt onder auspiciën van de ruim 160-jarige Koninklijke Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst Bond van Nederlandse Architecten te Amsterdam. STAWON verricht nu al weer meer dan tien jaar gedegen en pragmatisch ontwerpend onderzoek op locatie en jaagt daarmee de discussie over adequate woonsituaties aan. Ontwerpend onderzoek naar betere ontwerpen voor woning en omgeving in ruime zin is kenmerkend voor STAWON. Daarbij zoeken we bewust naar *partnerships* en naar het debat met maatschappelijke organisaties en andere branches in en rond de bouw. Altijd is ons oogmerk een verbeterd gebruik en betere architectuur.

Zo heeft STAWON tijdens de *hausse* in de Vinex-discussies opgemerkt dat architecten, op een aantal leuke uitzonderingen na, werd verweten dat de kwaliteit van de ontwerpen matig was - nota bene ook naar de mening van veel architecten zelf. Terwijl architecten doorgaans steeds later in het bouwvoorbereidingsproces werden ingeschakeld, op een moment dat al teveel was vastgelegd om nog invloed op die kwaliteit te kunnen uitoefenen.

Dit leidde tot drie beleidslijnen bij STAWON:

- 1 geen verantwoordelijkheid nemen voor zaken waarvoor je niet verantwoordelijk kán zijn en dat wat wel goed is gegaan laten zien;
- 2 op zoek gaan naar de oorzaken van die late inschakeling;
- 3 zichtbaar maken dat het de moeite loont om architecten vooral vroeg in het proces in te schakelen.

Het eerste hebben we bij monde van onze toenmalige vice-voorzitter Leon Thier van Atelier Pro uit Den Haag uitgedragen op het BNA-congres *Halverwege de Vinex* te Nagele.

Bij het tweede bleek dat in het voorbereidingsproces steeds meer eigen deskundigen van de opdrachtgever hun rol opeisten. Daarnaast zijn er 'mee-eters' als marketing-, planning-, calculatie- en communicatiedeskundigen opgedoken en, niet te vergeten, de managementbureaus. Deze nieuwe spelers pakten elk een stukje van het architectenwerk af en hadden er belang bij architecten af te schilderen als 'dure mooimakers op een te laat moment'. We hebben sterk de indruk dat deze mensen via de grondkostensystematiek van de Nederlandse gemeenten worden betaald. Zo laat men die lastig

lijkende architect, die alleen maar geveltjes en plattegronden hoeft te tekenen, nog even wachten. Een en ander is net als de proefverkaveling en de bijbehorende exploitatieopzet een belangrijk kwaliteitsbelemmerende factor.

De constatering dat architecten er zelf bij waren en het hebben laten gebeuren, is in onze kring vervolgens zeer ter harte genomen.

Het derde proberen we in beeld te brengen via de recentere studieprogramma's en projecten. Dat kan door te blijven hameren op het feit dat het de specifieke deskundigheid is van de ontwerper om ideeën om te zetten in beeld en te voorzien van een prijskaartje.

Door te benadrukken dat die deskundigheid een grote toegevoegde waarde heeft, omdat daardoor de consequenties van te nemen beslissingen in de diverse procesfasen inzichtelijk worden gemaakt. STAWON kan het mooie werk niet alleen volbrengen. Dat lukt alleen in goed gezelschap en dat waren we de afgelopen vijftientig jaar: dank daarvoor!

Dank aan alle partijen die steeds in onze ideeën hebben geloofd, die niet bang waren om voor de troepen uit te lopen en ons werk mogelijk maakten door hun inhoudelijke en financiële steun. Dank ook aan de inhoudelijk deskundigen die onze projecten belangeloos hebben begeleid en ons voor uitglijders hebben behoed, aan de woningcorporaties en hun koepel(s), aan de ontwikkelaars en hun koepels, aan de gemeenten, de universiteiten, hogescholen en andere (onderzoeks-)instellingen op het gebied van bouwen, wonen en architectuur, aan de subsidieverstrekkers en natuurlijk dank aan de BNA in wiens huis wij een goed onderkomen hebben.

Het voor u liggende boekje ziet er inhoudelijk als volgt uit. We beginnen met een terugblik via interviews met voormalig studiecoördinator Gert Middelkoop en bestuurslid van het eerste uur Aat van Tilburg. Ook komt Peter Koelewijn aan het woord die als net afgestudeerd architect drie prijzen won bij de STAWON-prijsvraag Wanneer is een woning een huis? (1982). De twee laatste vice-voorzitters, LeonThier en Bas Liesker, staan stil bij meer recente projecten als Het Zakboek voor de Woonomgeving (2001) en filosoferen over het huis in de pels-gehalte van STAWON in de eenentwintigste eeuw. Leden Jemima de Brauwere en Henk Duijzer alsmede bijna-lid Mark van Rijnberk verhalen over het nut van ontwerpstudies als Het Souterrain van de Woningmarkt (1994) en De Tuinstad is dood.

LEVE de tuinstad! (2003) voor hun dagelijkse praktijk.

Maar we blijven natuurlijk niet te lang stilstaan bij het verleden. De hoofdschotel wordt gevormd door De ruimte tussen de woningen, het onderzoeksprogramma voor de jaren 2004-2007. Hierin is de focus verlegd van de woning naar de ruimte tussen de woningen, de woonomgeving. De huidige, 'polyculturele' samenleving stelt andere eisen aan de woonomgeving en vraagt om andere, eigentijdse ontwerpoplossingen. Hoe ziet een ideaal woonmilieu eruit voor deze hedendaagse, heterogene samenleving? Aan de hand van ontwerpend onderzoek voor zes typologisch representatieve locaties in Nederland wil STAWON antwoorden bieden, oplossingen aandragen, de beroepspraktijk een stapje verder brengen.

Rest mij verheugd naar de toekomst te kijken, die wij vol vertrouwen tegemoet gaan. Na het bekijken en lezen van dit boekje zult u begrijpen waarom. Wij hopen dat u ons werk zult blijven waarderen en ons blijft helpen om uit te dragen waarvoor we staan. Want na 25 jaar is het bestaansrecht van een club als STAWON onveranderd urgent. Tot slot richt ik mij tot alle STAWON-getrouwen: STAWON verdient uw steun en u verdient een actieve STAWON.

Cees de Wit,
voorzitter STAWON

STAWON aandachtspunten en activiteiten, een bloemlezing uit de projecten

1978

1979

1978 *'De kosten van variatie'*, de werkgroep actuele onderwerpen (voorloper van STAWON), toont in dit rapport overtuigend aan dat variëren de woningbouw niet tenminste 20% duurder maakt. (reactie op deze stelling uit *SBR-rapport A 41-1*)

foto: Marja Leeuwenkerk

1980

1981

STAWON wil:.. "instrument zijn waarmee de architect zich kan bezinnen op de inhoudelijke aspecten van zijn vak, een forum voor open gedachteswisseling en kennisoverdracht, en slagvaardig reageren op actuele ontwikkelingen in de woningbouw". (voorwoord eerste jaarverslag)

foto Marja Leeuwenkerk

foto's Marja Leeuwenkerk >

1982 STAWON organiseert i.s.m. Het Parool de internationale prijsvraag "Wanneer is een woning een huis?" Doel is te onderzoeken of afschaffing van de Voorschriften en Wenken (V&W) en een minimale toepassing van de Bouwverordening (MBV) betere woningontwerpen oplevert. STAWON maakt haar eerste (eenvoudige) ledenpresentatieboek. STAWON participeert in het 'Actieprogramma Goedkoper Bouwen' met Rijksoverheid (DGVH), gemeenten (VNG), corporaties (NWR, NCIV), aannemers (AVBB) en ontwerpers (Federatie "O").

1982

1983

1983 Zwaar weer op komst in de volkshuisvesting. De Rijksoverheid bezuinigt, STAWON verzet de bakens. Het reageren op en beïnvloeden van actuele ontwikkelingen krijgt prioriteit.

1986 De collectieve component van het bouwen is nu echt op de terugtocht, de geprivatiseerde volkshuisvesting kondigt zich aan. In 24 gemeenten wordt voor een proefperiode tot 1988 het normkostensysteem (NKS) voor de nieuwbouw in de sociale huursector ingevoerd.

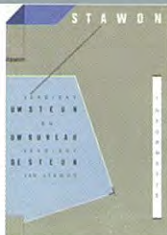
Prins Claus overhandigt de huissleutel aan de eerste bewoners van het prijsvraag project 'Wanneer is een woning een huis?' in Hoofddorp.

1986

1987

1987 'Architekt en MBV, kritisch commentaar op het bouwkostenonderzoek betreffende kostenkonsequenties 22e supplement model bouwverordening', een overzichtelijk en artikelsgewijs commentaar door een werkgroep van STAWON. STAWON bepleit in de gesprekken met de Tweede Kamerfracties waarborgen voor de kwaliteit van de woningbouw in het licht van de ontwikkelingen rond NKS en Bouwbesluit.

STAWON organiseert cursussen over het NKS en formeert een werkgroep NKS. Deze bereidt een kostenkwaliteitstoets woningbouw voor (noodzakelijk bij invoering van het NKS om de normbedragen en de kwaliteitsresultaten vast te stellen).

1988

1989

1989 *'Een ander geluid een nieuw gezicht'* een ideeënprijsvraag naar geluidsbeperkende voorzieningen i.s.m. ministerie van VROM en Rijkswaterstaat. De lancering wordt verricht door Mr Pieter van Vollenhove in het bureau van de BNA. STAWON verleent actieve medewerking aan de Europese woningbouwprijsvraag SEAP. Prins Claus reikt de prijzen uit in het Muziektheater te Amsterdam. STAWON neemt het initiatief om een bijdrage te leveren aan de totstandkoming van een gecertificeerde kostenkwaliteitstoets.

1990 *'De Vierde Nota Ruimtelijke Ordening'* (1988) met de daarop volgende specificering de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (VINEX) en de *'Nota Volkshuisvesting in de Jaren negentig'* maken duidelijk dat de publieke sector definitief heeft afgedaan: meer markt minder overheid is het devies.

1990

1991

1991 Tweede STAWON-ledenpresentatieboek. Nu voorzien van een inhoudelijk artikel *'Vormgeven aan architectuurbeleid over draagvlak, visie en procedures'* en gemaakt door een professioneel grafisch ontwerp bureau.

foto Luuk Kramer

1992 Het nieuw ingevoerde Bouwbesluit is aanleiding voor een uitgebreid voorlichtingstraject voor STAWON-leden, het rapport het *'Bouwbesluit in de ontwerpfase'*, een onderzoek naar de financiële consequenties voor de woningbouw en een informatieve brochure ten behoeve van de Leden van de Tweede Kamer. Staatssecretaris Heerma van VROM neemt het eerste exemplaar van de voorlichtingsmap in ontvangst.

1992

1993

1993 Het ijveren voor een onafhankelijke kostenkwaliteitstoets woningbouw leidt tot Stichting Kosten- Kwaliteitszorg Woningbouw i.o. STAWON levert een grote inhoudelijke bijdrage aan deze stichting die later zal uitgroeien tot SKW Certificatie BV.

Staatssecretaris Erica Terpstra van VWS neemt het eerste exemplaar van het STAWON-boekje *'Meer dan oud alleen'* in ontvangst.

1994 'Ontwerpend aan Holland'. Samen met Adriaan Geuze zoekt STAWON naar alternatieven voor de Vindex-locaties. Er worden verstedelijkingsscenario's gemaakt voor 9 concrete locaties in de Randstad. Deze eerste 'moderne' STAWON-ontwerpstudie levert veel originele ideeën op bv.: de Belgische kustwoning, de dijkwoning, de geluidswalwoning, de huizenzee, wonen op een landgoed.

1994

1995 'Ruimtelijk ontwerpwedstrijden kritisch bekeken', de rapportage van een STAWON-onderzoek naar prijsvragen en meervoudige opdrachten is gereed. Besloten wordt om op basis van dit rapport een praktische handleiding te maken voor uitschrijvers van prijsvragen en meervoudige opdrachten. Het wordt een bouwbreed project i.s.m. rijksbouwmeester Wytze Patijn. Uiteindelijke resultaat: 'Kompas bij het uitschrijven van prijsvragen en meervoudige opdrachten op het gebied van architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur' en Architectuur Lokaal krijgt een meldpunt ontwerpwedstrijden (1997). STAWON organiseert de eerste buitenlandse excursie (Berlijn) en vestigt daarmee een waardevolle jaarlijkse traditie.

1995

HOTEL MEINEKE
de Kerkhof
 in Berlin

MEINERSTRASSE 10
 D-10719 BERLIN
 TELEFON 400 / 88 28 11
 TELEFAX 650 / 8 93 37 16

Aankomst: 30.03.95
 Afreis: 02.04.95
 Tweepers: 10

Firma: Stewon
 Rekening voor: Amsterdam

3 Einzelzimmer	9 Übernachtungen	& DM 100,-	DM 900,-
16 Einzelzimmer	48 Übernachtungen	& DM 120,-	DM 5.760,-
1 Doppelzimmer	3 Übernachtungen	& DM 150,-	DM 450,-

1996 *'Het souterrain van de woningmarkt'*. Het onderzoeks- en ontwerpproject naar de mogelijkheden voor de huisvesting van dak- en thuislozen wordt afgerond. Er is geen geld om te publiceren. De Nationale Woningraad (NWR) komt te hulp (1997): *'Het souterrain van de woningmarkt, aandachtspunt voor volkshuisvesting en architectuur'* wordt gratis uitgegeven in de reeks 'Woningraad extra' een drie-maandelijkse special voor 6000 abonnees (vertegenwoordigers van gemeenten en woningbouwcorporaties).

1996

1997

1998 STAWON-voorzitter Cees de Wit hekelt de deregulering: "Vierhonderd normboeken is echt te gek, certificeren is een goed alternatief." 'STAWON, de architectuur van het wonen III', het derde ledenpresentatieboek wordt gepresenteerd. Het boek kent 3 thema's: kleine opgaven in binnenstedelijk gebied, grote herstructureringsopgaven in binnenstedelijk gebied en opgaven in de uitleggebieden. Alle drie de thema's worden vooraf gegaan door een inhoudelijk artikel. Staatssecretaris Aad Nuis van OC&W schrijft het voorwoord. Het boek bouwt verder aan de STAWON-traditie: een interessante inhoud in een mooie vorm.

1998

1999

1999 'Het ontspannen wonen, individuele bouw- en wooncultuur als collectieve opgave' wordt gepresenteerd als afronding van de ontwerpstudie naar de mogelijkheden van catalogusbouw onder architectuur. STAWON pakt de grondkostensystematiek op als discussiethema.

2000 'Hou je mond over grond' is het parool van de overheid. Maar STAWON neemt stelling tegen de grondpolitiek: de systematiek is kwaliteitsbelemmerend, de woningbouw is de melkkoe van de grondexploitant. Op de BouwRAI wordt dat op ludieke wijze aan de kaak gesteld. De brochure *'Kwaliteit grondig ter discussie'* met de bijbehorende berekeningen maken overtuigend duidelijk dat de grondprijs van woningen wordt misbruikt voor het wegwerken van allerlei kosten die niets met de woning te maken hebben.

2000

2001

2001 100 jaar woningwet wordt gememoreerd met het *'Zakboek voor de woon-omgeving'*. Vierentwintig Nederlandse woonomgevingen zijn bijeengebracht en op exact dezelfde wijze gedocumenteerd d.m.v. kaarten, situatieschetsen, plattegronden, kengetallen. De projecten zijn daardoor volledig vergelijkbaar, dat maakt het boekje letterlijk uniek.

STAWON pakt consumentgericht bouwen op als discussiethema en start in reactie op het wilde wonen een project over collectief particulier opdrachtgeverschap: *'Bouwen met je buren'*.

2002 De in samenwerking met Stagg en Staro georganiseerde ontwerpstudie naar het openbaar gebouw wordt afgesloten met het boek *'Ruimte voor openbaarheid'* en een gelijknamige website.

De BouwRAI vormt de opmaat voor het project *'De Tuinstad is dood, LEVE de Tuinstad!'*, een multidisciplinaire ontwerpstudie die met een expertconference in november daadwerkelijk van start gaat.

2002

2003

2003 STAWON neemt het initiatief voor een enquête naar de ervaringen van ontwerpers met het Bouwbesluit 2003. De minister van VROM mw Dekker neemt het eerste exemplaar van de onderzoeksrapportage in ontvangst.

'De Tuinstad is dood, LEVE de Tuinstad!', uitgaande van de kwaliteit van de oorspronkelijke ontwerpidealen van de naoorlogse tuinsteden maken negen multidisciplinaire teams van architecten, stedenbouwers en landschapsarchitecten ontwerpen voor drie concrete locaties in Hengelo, Nijmegen en Delft.

Het Stimuleringsfonds voor Architectuur verwacht dat deze studie zal leiden tot: *'...nieuwe inzichten in de architectuur en stedenbouw en in het bijzonder in herstructurering van naoorlogse wijken...'*

foto René van den Burg

2004 Het nieuwe onderzoeksprogramma voor de jaren 2004-2007, legt het accent bij de woonomgeving, de ruimte tussen de woningen. Start van de ontwerpstudie *'Vingeroefening voor de woonomgeving'*. Vijfenzeventig ontwerpers (architecten, stedenbouwers en landschapsarchitecten) gaan transformatievoorstellen ontwikkelen voor zes problematische woonomgevingen in Amsterdam, Den Haag, Dordrecht, Groningen, Utrecht (2x).

2004

2005

interview 1

Gert Middelkoop

Aat van Tilburg

Aat van Tilburg

Gert Middelkoop

Onderzoek en bezinning

Net als de eerdere BNA-stichtingen STAGG (voor gebouwen in de gezondheidszorg) en STARO (voor onderwijsgebouwen) is de Stichting Architectenonderzoek Wonen en Woonomgeving opgericht ter bevordering van onderzoek en bezinning. Daarnaast moest de architect weer terrein winnen in een veranderend spanningsveld. 'Door de toenemende bureaucratisering van het woningbouwproces, het groeiend aantal insprekinstituten die het contact van de architect met de gebruikers onderbreken, het zich steeds vermeerderende aantal normen en voorschriften, etc., is de kwalitatieve inbreng van de architect in de afgelopen jaren duidelijk moeilijker geworden,' constateert het eerste jaarverslag. Aat van Tilburg (1942), architect/directeur van Van Tilburg en partners, is een van de oprichters. Gert Middelkoop (1946), planoloog en econoom, is van 1979 tot en met 1999 bezoldigd studiecoördinator.

Niet toevallig wordt STAWON op 20 april 1979 bij de notaris opgericht. Na de oorlog is een gigantische woningbouwproductie op gang gekomen, met in het hele land dezelfde flats en dezelfde rijtjeswoningen. In de jaren zeventig werd het tijd om woningbouw en ontwerp weer bij elkaar te brengen, zegt Aat van Tilburg in zijn kantoorflat in Capelle aan de IJssel. 'Eigenlijk werd met de oprichting van STAWON de draad opgepakt van de Kerngroep Woningbouw-architectuur die in de Tweede Wereldoorlog is ontstaan. Daarin zaten dinosaurussen van de wederopbouw als Van den Broek, Groosman, Van Tijen en Kloos - de laatste was ook betrokken bij STAWON. We hadden vragen als: 'Zijn we wel op de goede weg? Moeten wij wel doorgaan met al die flats?' Er was behoefte aan nieuw elan.'

Een eigen geluid

'Vergeet niet dat de volkshuisvesting op dat moment een volledig door het rijk gedomineerd beleidsveld was,' zegt Gert Middelkoop, een ogenblik ontsnapt aan de studenten die zijn bureau voor ruimtelijk onderzoek en advies in Haarlem tijdelijk in beslag hebben genomen. Van Tilburg: 'Zelfs de woningbouwplattegronden werden

gecontroleerd door een ambtenaar. Voor ouderenwoningen in de provincie Zuid-Holland moest je bijvoorbeeld naar Piet Visser in Den Haag, die dan ging uitleggen wat er allemaal niet deugde aan je plattegrond.'

STAWON wilde architecten meer zichtbaar maken binnen die volkshuisvesting, zegt Middelkoop. Bovendien was er sprake van een nieuw fenomeen: inspraak. 'In dat nieuwe krachtenveld hadden vooral jonge architecten, die zich nogal bezighielden met stadsvernieuwing, de behoefte om de krachten te bundelen, een eigen geluid te laten horen.'

Nadat Jaap Engel als voorzitter werd binnengehaald (VanTilburg: 'We wilden een voorzitter met gezag en niveau, niet per se een architect, maar iemand met een netwerk.') barstten de activiteiten los. Een van de eerste projecten waaraan met grote voortvarendheid is gewerkt, betreft het geruchtmakende rapport *A41-1*. Middelkoop: 'Met de ingang van het bouwreces begin jaren tachtig bracht de Stichting Bouw Research, waarin de aannemers waren verenigd, een rapport uit waarin stond, ik chargeer, dat een beetje leuke woning veel te duur was.' VanTilburg: 'Om de woningbouw in Nederland in de hand te houden, wilden de aannemers meer standaardisatie en minder invloed van architecten. Volgens hen zou 'variëren' de woningbouw minstens 20% duurder maken. Doorgaans lezen architecten zoiets in kranten en vaktijdschriften en dan gebeurt er verder niks, want het volgende project eist de aandacht op.' Middelkoop: 'STAWON heeft toen de moeite genomen een werkgroep op te richten die een diepgravende studie heeft gedaan om dat rapport onderuit te halen. Er bleken fundamentele rekenfouten in te zitten.' VanTilburg: 'Accountantsbureau Moret en Limperg maakte duidelijk dat de aannemers heel wat efficiënter konden werken.' Middelkoop: 'Onze reactie leidde tot artikelen in het Financieele Dagblad en tot kamervragen. Uiteindelijk deelde Brokx onze kritiek, een kleine overwinning.'

Ontwerpend aan Holland

In het begin lag het accent vooral op de kwaliteit, de betaalbaarheid en de regelgeving van de volkshuisvesting. Wekelijks zaten Van Tilburg en later Middelkoop op de stoep bij de overheid. Via de Raad voor de Volkshuisvesting (RAVO), een adviesorgaan van onder anderen de staatssecretarissen Brokx, Schaefer, Van Dam en Heerma,

oefenden zij hun invloed uit.

Maar STAWON is van begin af aan meer geweest dan een lobbyclub, zegt Van Tilburg. Er werden studieplannen ontwikkeld, prijsvragen uitgeschreven, zoals de prijsvraag *Wanneer is een woning een huis?* (1982), cursussen opgezet als *Architect en Computer* (1983). Ging het aanvankelijk vooral om de kwaliteit van de woningen zelf, later breidde de aandacht zich uit naar de woonomgeving. In die sfeer past de in overleg met toenmalig rijksbouwmeester Van Gool opgezette prijsvraag *Een ander geluid, een nieuw gezicht* (1989), waarin leden werden opgeroepen om aan de hand van concrete situaties en gezien vanuit de woonomgeving ideeën in te dienen voor geluidwerende voorzieningen. Het daaruit voortgekomen begroeide scherm aan de noordkant van Amsterdam is nog altijd een voorbeeld van eenheid en goed ontwerp, vindt Van Tilburg; het onderwerp nog altijd hoogstactueel en onderdeel van de portefeuille van de rijksbouwmeester.

'We wilden vooraan staan, sjors van de rebellenclub zijn,' zegt Middelkoop, die zich onderzoeken herinnert naar ouderenhuisvesting ('heel treurig, op dat moment stond zorg voorop en liep men rond in witte jassen. Maar mensen willen helemaal geen zichtbare zorg.') en naar daklozenhuisvesting.

Een van zijn mooiste studies en naar zijn mening een van de eerste publicaties die richtinggevend is geweest voor het overheidsbeleid, is van latere datum: *Ontwerpend aan Holland* (1994). 'We voelden ons niet prettig met Vinex, wilden aantonen dat met al die koeien-vlaaien geen steden zijn aan te leggen en de kwaliteit voor het oprapen ligt, als je maar goed kijkt. We hebben een paar stukken uit de kaart van Nederland geknipt en daarmee zijn leden onder aanvoering van de toen nog vrij onbekende Adriaan Geuze aan de gang gegaan.' Met een enorme ideeënrijkdom als gevolg. De dijkwoning is destijds bedacht. Tien jaar later is men als gevolg van deze studie bezig om Almere-Poort meer op de kust te oriënteren. Zelfs in de huidige Nota Ruimte resoneren tal van ideeën van destijds.

Noodzaak van STAWON? groter dan ooit

Of STAWON volgens de kwartiermakers nog altijd bestaansrecht heeft? Nou en of. Eigenlijk meer dan ooit. De opgave is de afgelopen jaren alleen maar complexer geworden, de woningen duurder en de bemoeienisrondedans onoverzichtelijker, constateert Van Tilburg.

Dus blijft de noodzaak om met andere partijen te strijden voor een kwalitatief betere en overzichtelijkere woningbouw onverminderd voortbestaan. 'Bouwen doe je nooit alleen,' zegt Middelkoop. 'Het gaat altijd om coalitievorming en die is onderdeel van een voortdurend veranderend, maatschappelijk krachtenveld.' Behalve de verschuiving richting markt, noemt hij de inrichting van Nederland een permanent onderwerp. De herstructurering, de sanering van de varkensgronden in Brabant, het particulier opdrachtgeverschap, de grondquota, ze smeken om spraakmakende en inzichtelijke STAWON-studies.

GM: 'Ik ben door een reeks toevalligheden in de ruimtelijke ordening terechtgekomen en STAWON is daar één van. Ik werkte als wetenschappelijk medewerker bij de economiefaculteit van de Universiteit van Amsterdam en volgde uit interesse vaak colleges ruimtelijke ordening. Bij mijn toenmalige baas kwam het verzoek binnen om als bestuurslid toe te treden tot een Amsterdamse woningbouwvereniging met een slecht functionerende directie. Ik ben daar anderhalve dag per week gaan werken en rond diezelfde tijd als studietoecoördinator bij STAWON betrokken geraakt. Namens STAWON zat ik jarenlang in de Raad voor de Volkshuisvesting, dat heeft de rest van mijn carrière bepaald. Ik geef nog steeds les op het gebied van wonen en bouwen bij de UvA en de Academies van Bouwkunst in Amsterdam en Rotterdam.'

Woongebouw Piraeus (1989) in Amsterdam van Hans Kollhoff en Christian Rapp

foto G. Schwendinger & D. Büttner, Zürich

>>

GM: 'Als ik nog eens heel rijk word, wil ik wonen in Casa Malaparte van Adalberto Libera op Capri, dat is zo mooi in eenheid met die rots ontworpen, zit conceptueel zo knap in elkaar. Natuurlijk is het verleidelijk voor een architect om zo'n plek te markeren met een toren, maar dat heeft Libera gelukkig niet gedaan. Bescheidenheid is een groot goed, vind ik. Woongebouw Piraeus (1989) van Hans Kollhoff en Christian Rapp op het KNSM-eiland in Amsterdam heeft ook zo'n briljant concept: hoe dat grote bouwblok met dat dak naar het middengebouw gaat, dat moest blijven staan. Ik vind dat het mooiste en laatste sociale woningbouwproject dat in kwaliteit kan wedijveren met de Amsterdamse School. De relatie tussen architectuur en stedenbouw is buitengewoon goed getroffen. Het gebouw staat heel stoer op die kade, biedt het hoofd aan weer en wind en straalt een allure uit die je niet onmiddellijk associeert met sociale woningbouw: qua vormgeving, qua riante entree en voorbeeldige detaillering. Het is zeer goed verhuurbaar en ik denk niet dat dit gebouw over vijftig jaar gesloopt hoeft te worden. Het wordt, net als met de Amsterdamse School, over honderd jaar lekker gerestaureerd en gekoesterd. Ik houd van gebouwen die mooi oud worden.'

de favoriet

Voormalig warenhuis Ter Meulen (1948-1951) van Van den Broek en Bakema in Rotterdam na renovatie en nieuwbouw door Van Tilburg en partners. Architect: van Tilburg en partners, architecten en stedenbouwkundigen (projectarchitecten: Aat van Tilburg/Marc Ibelings). Artist's impression: Face Reality, Rotterdam

>>

AvT: 'Voor mij is woonwijk Kiefhoek van J.J.P. Oud van doorslaggevend belang geweest. Ik ben zelf opgegroeid in een dorp, namelijk in Nootdorp vlakbij Delft. Toen ik op de HTS zat en dit woningbouwproject in Rotterdam voor het eerst zag, was ik perplex. Oud, die in 1925 al zulke moderne dingen had ontworpen! Moet je je voorstellen, in de jaren vijftig was Nederland nog zó traditioneel. Ik was naar de HTS gegaan met het idee om het aannemersbedrijf van mijn vader over te nemen. Maar nadat ik de Kiefhoek zag - eerst op een plaatje, later in het echt -, dacht ik 'dat ga ik doen'. Ik ben nog tijdens mijn HTS-opleiding stage gaan lopen bij een architectenbureau. Kiefhoek is altijd een van mijn grote voorbeelden gebleven.'

Woningbouw Kiefhoek (1925-1930) in Rotterdam van J.J.P. Oud, foto A. van Tilburg

AvT: 'Ik heb twee favorieten: de door ons ontworpen woningen in Kijkduin, Den Haag, uit 1993, omdat ze zo helemaal in de duinen liggen. Het zijn maar zo'n vijftig woningen en toch is het gelukt er een eenheid van te maken. Je hebt echt het gevoel samen in zo'n gebied te wonen, dat vind ik heel bijzonder.

Op een andere manier bijzonder is ons nieuwe project in Rotterdam. In de binnenstad aan het Binnenwegplein restaureren we een gebouw van Van den Broek en Bakema: het vroegere warenhuis Ter Meulen. Daar zijn in de loop van de tijd twee verdiepingen van plastic golfplaat bovenop gezet. Die halen we er weer af, om er vervolgens een zwevend woongebouw bovenop te zetten. Dat is ultralicht, weegt dankzij een staalconstructie en een uitgekiende materiaalkeuze ongeveer één derde van een normaal gebouw. Daardoor krijgen we het voor elkaar tot zeventig meter op de bestaande fundering en kolommen te bouwen. Het oorspronkelijke gebouw stamt uit 1948 - het is een van de eerste wederopbouwprojecten. Ik vind het mooi hoe traditie en nieuw straks bij elkaar komen.'

interview 2 *Peter Koelewijn*

Peter Koelewijn

Van lobbyclub tot studieclub en denktank

Begin jaren negentig maakt STAWON zich met succes op voor een nieuw tijdperk. Het ledental groeit en de eerste voorzitter, mr. Jaap Engel, wordt opgevolgd door de huidige voorzitter, prof. dr. Cees de Wit. Gedaan is het met het landelijk gecoördineerde en gesubsidieerde volkshuisvestingsbestel. De decentralisatie, de markt en de Vinex verschijnen op het toneel. STAWON wordt in beslag genomen door het nieuwe Bouwbesluit en timmert aan de weg met geëngageerde ontwerpstudies. Met *Ontwerpend aan Holland... inspirerende schetsen en projecten voor het wonen in de 21ste eeuw* komt de kritiek op de monotonie van de Vinex op gang. Peter Koelewijn (1953), directeur van het Arnhemse bureau K3 architectuur en planning, is tussen 1991 en 1995 lid van het Dagelijks Bestuur.

Nog altijd heeft stedenbouwkundige Peter Koelewijn aan een enkel woord genoeg om zijn kennismaking met STAWON te typeren. Die was 'overdonderend' en maakte de 'vliegende start' mogelijk van zijn eigen bureau in economisch barre tijden. Hij deed in 1982 als net afgestudeerd stedenbouwkundige mee aan de STAWON-prijsvraag *Wanneer is een woning een huis?*. 'Een zeer serieuze, goed georganiseerde en groots opgezette prijsvraag,' herinnert zich Koelewijn in de vergaderruimte van zijn bureau in Arnhem. 'Met veel publiciteit omgeven: heel ontwerpend Nederland wist ervan.'

Huizen met creativiteit

De prijsvraag, waarbij gezocht werd naar nieuwe ideeën op het gebied van de volkshuisvesting, bestond uit twee delen: een open inschrijving met 335 inzendingen en een concreet ontwerp voor de geselecteerden die door de eerste ronde heen waren gekomen. 'Moet je je voorstellen. Zes gemeentes stelden een bouwlocatie beschikbaar voor de winnaars. Dat was uniek in die tijd.'

Koelewijn en zijn toenmalige collega en latere compagnon deden mee met drie locaties, Emmen, Hoofddorp en Haren. Ze wonnen twee eerste prijzen en één derde. 'De prijsuitreiking was een feest. Oud-minister Schut overhandigde de prijzen, Prins Claus opende de tentoonstelling. Ik heb een kwartier met hem mogen praten, heel bijzonder!'

Hun in Hoofddorp en Emmen gerealiseerde prijsvraagwoningen bewezen dat ook met weinig geld en een hoop creativiteit kwalitatief hoogwaardige volkshuisvesting mogelijk is. 'Het waren economisch zwakke tijden, veel zwakker dan nu. Eigenlijk was er geen geld voor goede volkshuisvesting. In de bouwwereld bestond de reflex om dan maar de beukbreedte van de rijtjeswoningen smaller te maken. Maar daarmee worden woningen ook steeds minder aantrekkelijk: je krijgt smallere kamers, smallere tuinen, zit bij de burens op schoot. Wij hebben aangetoond dat het ook anders kan door heel ondiepe en heel brede woningen te maken.' De prijsvraag was de opmaat naar het felbegeerde, eigen kantoor.

Toen STAWON hen vervolgens benaderde om lid te worden, hoefden ze niet lang te denken. 'We hebben het meteen gedaan. Het was een leuke, zeer kwaliteitsbewuste en strategisch denkende club onder voorzitterschap van Jaap Engel, ooit als rechterhand van wethouder Jan Schaefer werkzaam als Projectmanager Stadsver-nieuwing van de Jordaan. Deze flamboyante man sprak minstens zes talen, kon zeer goed met mensen omgaan, de overheid inclusief, en heeft de jonge organisatie met een hoop lef en bombarie op de kaart gezet.'

Bouwbesluit

In 1991 trad Koelewijn toe tot het Dagelijks Bestuur, nadat Engel hem had gevraagd om namens STAWON deel te nemen aan de Habitat-groep van de Union Internationale des Architectes, die destijds de hele wereld bestreek en in een andere samenstelling nog altijd bestaat. 'Daar werden plannen gemaakt voor de volkshuisvesting en de stedelijke herstructurering van Mexico tot de DDR. Dat leverde en levert inzichten op die misschien niet onmiddellijk toepasbaar zijn op de Hollandse situatie, maar wel van belang zijn. Noem het internationaal engagement.'

In zijn DB-periode werd een boek uitgebracht met het werk van

leden, startten studies naar de herstructurering van de naoorlogse stadswijken, naar de wildgroei van prijsvragen ('Dat leidde tot het beroemde *Kompas*, een heel erg nuttig boek dat duidelijkheid bracht en een einde maakte aan de totale misbruik van dat medium') en naar ouderenhuisvesting. Met de studie *Ontwerpend aan Holland* kwam de kritiek op de Vinex op gang: 'Gemakzuchtige stedenbouw. Typische ontwikkelingplanologie. En typisch STAWON om de leden in te zetten als onbezoldigd onderzoekers, terwijl voor het theoretisch onderzoek een deskundige van buitenaf werd ingehuurd. De studie toonde overtuigend aan dat je met een groot scala aan bijzondere woontypologieën veel betere, aantrekkelijkere en gevarieerdere woningbouw kan maken.'

Maar het nieuwe Bouwbesluit slokte het leeuwendeel van zijn aandacht op: 'We constateerden dat bij het ministerie van Volkshuisvesting een bouwbesluit in de maak was dat de oude Bouwverordening moest vervangen. Op zich handig, maar er stonden allerlei eisen in die de kosten van de sociale woningbouw enorm zouden opstuwten. We hebben toen een aantal voorbeeldplannen getoetst en geanalyseerd, om aan te tonen dat je als jurist van het ministerie wel van alles kan opschrijven, maar dat dat ook - financiële - gevolgen heeft.' Met succes. Als gevolg heeft het VROM een aantal regels afgezwakt. Maar de gewenste uniformiteit bij de gemeentelijke overheden is er tot Koelewijns spijt nooit gekomen.

Luis in de pels

STAWON is inmiddels lang en breed aangeland in het subsidieeloze tijdperk van na staatssecretaris Enneüs Heerma en heeft, met dank aan de decentralisatie van VROM, de overgang gemaakt van lobbyclub naar studieclub en denktank. Maar de redenen waarom STAWON in 1979 is opgericht, zijn altijd hetzelfde gebleven, meent Koelewijn: 'In het overleg tussen de marktpartijen en de overheid telt de architectengemeenschap totaal niet mee. Onze ledenaantallen vallen in het niet bij het totaal van de bouwbedrijven, waarin tien procent van de Nederlandse beroepsbevolking werkt. Als de bouw piept, staat iedereen te knikken. Daarom zal er altijd een club nodig zijn die met interessante initiatieven, ideeën, voorbeeldplannen, projectvoorstellen, studies en analyses de aandacht opeist. Niet

om onze eigen portefeuilles te vullen, maar om de kwaliteit van de volkshuisvesting en van de ruimtelijke ordening te bewaken. Als luis in de pels.'

Voor de toekomst heeft Koelewijn één tip: 'Trap niet in de val van mooie vormpjes. Blijf zoeken naar een diepe volkshuisvestingsfilosofie. Juist de combinatie van stedenbouw, architectuur en volkshuisvesting geeft de stichting haar kracht.'

'Voor mij was het moment cruciaal waarop mijn ouders bedachten een kavel te kopen en daarop een huis te ontwerpen. Ik was veertien, dacht 'dat wil ik wel' en ben gaan tekenen. Van die kavel is uiteindelijk niks terechtgekomen, maar ik heb een heel leuk huis getekend. Ik weet niet meer waar die tekening is, als ik hem zie zou ik hem met schaamte verscheuren. Maar het was niet zomaar een huis. Ik werkte met vides en doorkijkjes, je kon van de ene verdieping naar de andere kijken. Hoe pril ook, dat werken in de derde dimensie vond ik erg leuk. Ik heb eerst stedenbouw gestudeerd, omdat iemand zei dat je met architectuur geen baan kon vinden. Later, toen het slecht ging in de Nederlandse economie, ben ik een architectenbureau begonnen en dat ging prima. De les: trek je niks aan van algemene tendensen.'

'De beginnende verbouwing van de pakhuizen in Amsterdam eind jaren zestig heeft destijds veel indruk op me gemaakt. Daarbij toverde Lieven de Key voormalige havengebieden als het Bickerseiland en de Realengracht om in woongebieden. Ik vind nog altijd dat je niet op de makkelijkste locaties buiten de steden moet bouwen, maar op de lastige plekken in de stad. Anders hol je een stad uit. Mijn huidige favoriete woningbouwproject is het onlangs opgeleverde appartementencomplex van het Rotterdamse bureau DKV Architecten aan het Beekpark in Apeldoorn. Ik zit in de Welstand van Apeldoorn en heb niet begrepen waarom dit project tijdens de laatste *Nacht van de Architectuur* de eerste prijs niet heeft gekregen. Het wooncomplex ligt in de binnenstad in een voorheen vervallen wijk vlakbij het Orpheus Theater. Het is simpel en hartstikke mooi, ligt op een prachtige plek, aan een soort parkje met een folly. Het is uitgevoerd in gelijmde steen, is mooi van kleur en materiaal, heeft goede details en een goede verlichting. De overgang tussen gebouw en openbare ruimte is ook prima, misschien spreekt het me daarom wel zo aan. Elke keer als ik erlangs rijd word ik ontzettend vrolijk.'

de favoriet

DE RUIMTE TUSSEN DE WONINGEN

STAWON-ONDERZOEKSPROGRAMMA

2004-2007

INHOUD

VOORWOORD	44
INLEIDING	46
Terugblik	46
Vooruitblik	47
TRENDS	48
Ontwikkelingen in de samenleving	48
Ontwikkelingen in het werkgebied van de architect	51
THEORETISCHE VERDIEPING	53
Leefstijlen en woonmilieus in de polyculturele samenleving	54
Besluitvorming tussen partijen	58
PROGRAMMA	61
Resumerend	61
Programma	62
Ideeën voor projecten 2004-2007	66

VOORWOORD

Wie het boek *Terug naar het behouden huis* bekijkt, ziet op de omslag een sobere tekening in de kleuren van de jaren vijftig. Het is een schets van een huiskamer. Op de bank een man, naast hem een meisje in nachtpon, op de grond een jongetje in pyjama en staand achter het dressoir een gediensig uitziende vrouw. In het midden staat een radiotoestel. Hier is geen twijfel mogelijk. We hebben te maken met een gelukkig gezin aan het begin van een gezellige avond. Het ideaal van vlak na de Tweede Wereldoorlog spreekt uit dit concept. Heel Nederland wil wonen en leven als een gelukkig gezin!

Het ideaal manifesteert zich niet zonder dubbelzinnigheid. Binnen de besloten huiselijkheid sluimert de beklemming. Moeder is als huisvrouw veroordeeld tot de verzorging van het gezin. Dochter wordt met het oog op een vergelijkbare toekomst naar een opleiding voor een verzorgend beroep gestuurd en geacht te helpen in de huishouding. Zoon moet een vak leren, maar het ook weer niet te hoog in de bol krijgen, want studeren is niet voor 'hun soort mensen': 'Doe maar gewoon, dan doe je al gek genoeg...'

Toch hebben de homogene buurten van toen voor veel mensen als springplank gefungeerd: naar een hoger opleidingsniveau, naar een betere positie op de arbeidsmarkt, naar een voornamere positie in het maatschappelijk leven en naar een sterkere positie op de woningmarkt. Dat is gebeurd dankzij de groeiende welvaart, maar ook dankzij de idealen van de toenmalige ontwerpers over de manier waarop mensen tot ontplooiing konden komen, zoals ideale woningen (flexibel, met veel licht en lucht), ideale interieurs ('Goed Wonen') en ideale buurten (gebaseerd op de tuinstadgedachte).

De mensen die van de jaren vijftig-buurten naar elders zijn verhuisd, hebben plaatsgemaakt voor nieuwe bewoners. Het zijn al lang geen homogene buurten meer. Naast gezinnen met kinderen wonen er nu ook jongeren en ouderen, alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens. Naast autochtonen wonen er nu ook mensen van allochtone afkomst.

Nog steeds fungeren deze buurten voor velen als sport op de emancipatieladder. Ook bestaan binnen deze heterogene buurten nog steeds homogene gemeenschappen met een beklemmende sfeer. Zo vertelde onlangs een jonge, Marokkaanse vrouw uit Slotervaart dat ze is verhuisd naar Nieuw-Sloten om te ontkomen aan de sociale controle van haar omgeving. Maar in tegenstelling tot de harmonie in de jaren vijftig lopen nu de spanningen op: tussen ouderen en jongeren, tussen autochtonen en allochtonen.

Hoe zou een ideaal woonmilieu voor de huidige, heterogene samenleving eruit kunnen zien? Waarin verschilt een eigentijds woonmilieu van het ideaaltipe uit

de jaren vijftig? Dat zijn vragen die ons als **STAWON** al enige tijd bezighouden. De afgelopen jaren was de focus vooral gericht op de woningen. Voor de periode 2004-2007 hebben we gekozen voor een accentverschuiving naar de ruimte tussen de woningen, de woonomgeving. Dit omdat een belangrijk deel van het samenleven daar plaatsvindt en omdat de 'polyculturele' samenleving om nieuwe ontwerpen voor de woonomgeving vraagt. Wij spreken graag van 'polycultureel' in plaats van 'multicultureel' om te voorkomen dat enkel wordt gedacht in termen van onderscheid tussen autochtoon en allochtoon. Wij hopen met dit nieuwe onderzoeksprogramma het vakgebied weer een tandje verder te kunnen brengen.

Cees de Wit,
voorzitter

INLEIDING

STAWON werkt op het snijvlak van architectuur en maatschappijwetenschappen. Het is een utopie te denken dat maatschappelijke problemen met architectonische middelen kunnen worden opgelost. Toch bestaan er wisselwerkingen tussen sociale en fysieke aspecten van woonmilieus, en tussen idealen en ruimtelijke ontwerpen. Het verhelderen van die wisselwerkingen in de actuele, maatschappelijke context is het idealisme dat **STAWON**-betrokkenen drijft.

Terugblik

In de afgelopen jaren heeft **STAWON** met succes laten blijken dat via 'ontwerpend onderzoek' zinvolle bijdragen kunnen worden geleverd aan maatschappelijke discussies en actuele ontwerpogaven. In de periode 2001-2004 fungeerde 'het woonmilieu' als kapstok voor het **STAWON**-onderzoeksprogramma.

Belangrijke thema's waren:

- kwaliteiten op basis van woonmilieuprogramma's
- cultureel maatschappelijke trends als dragers van woonmilieus en als input voor woningontwerpen en
- maatschappelijke krachten die de kwaliteit van het ontwerp en het werk van de architect beïnvloeden.

Deze thema's kwamen aan de orde in een reeks van **STAWON**-projecten en **STAWON**-producten. In chronologische volgorde waren dat:

- het grondkostenbeleid als kwaliteitsfactor
- manifest naar een rijkere wooncultuur
- zakboek voor de woonomgeving
- ruimte voor openbaarheid (samen met andere BNA-studiestichtingen)
- stedelijke vernieuwing/herstructurering van naoorlogse wijken
- particulier opdrachtgeverschap
- ervaringen Bouwbesluit 2003

Vooruitblik

Bij de evaluatie van het onderzoeksprogramma 2001-2004 heeft het **STAWON**-bestuur geconstateerd dat architecten zo langzamerhand een redelijk inzicht hebben in de (on)mogelijkheden van verschillende verkavelings- en ontsluitingsprincipes voor woningtypen en woningplattegronden. De ruimte tussen de woningen is echter nog weinig expliciet onderwerp van studie geweest. Terwijl een woonmilieu in belangrijke mate door deze ruimte wordt bepaald. Een belangrijk deel van het samen leven vindt daar plaats. De *'polyculturele samenleving'* met haar diversiteit in woonculturen en leefstijlen stelt verschillende, soms conflicterende eisen aan de ruimte tussen de woningen en vraagt om nieuwe ontwerpen voor de woonomgeving.

Niet ontwerpers maar overheden en opdrachtgevers zijn primair verantwoordelijk voor de inrichting van de woonomgeving. Zij formuleren immers de programma's. Dat neemt niet weg dat ontwerpers een eigen verantwoordelijkheid hebben voor het zoeken naar oplossingen voor actuele, maatschappelijke vraagstukken. Via ontwerpend onderzoek naar de (on)mogelijkheden voor de ruimte tussen de woningen wil **STAWON** de komende jaren een constructieve bijdrage leveren aan het maatschappelijke debat over de inrichting van de woonomgeving voor de polyculturele samenleving. Een debat met overheden en opdrachtgevers, maar ook met onderzoekers, bewoners en andere gebruikers.

Dit onderzoeksprogramma is bedoeld als kapstok voor de activiteiten van **STAWON** in de periode 2004-2007. In de eerstvolgende hoofdstukken kunt u lezen hoe het **STAWON**-bestuur heeft gediscussieerd en gefilosofeerd, voordat het tot de formulering van deze kapstok is gekomen.

Wie weinig tijd heeft, kan meteen doorbladeren naar het laatste hoofdstuk. Daarin wordt de kapstok voor het programma geformuleerd en worden suggesties gedaan voor concrete projecten. De overige tekst is bedoeld als achtergrondinformatie en inhoudelijke verdieping.

TRENDS

Het **STAWON**-bestuur constateert een aantal belangrijke ontwikkelingen in de samenleving en in de werkomgeving van de architect en wil die betrekken bij de formulering van het onderzoeksprogramma voor de periode 2004-2007.

Ontwikkelingen in de samenleving

Vergrijzing, ontgroening en verkleuring

De Nederlandse bevolking differentieert in toenemende mate. Ten eerste is sprake van vergrijzing, zowel in de steden als op het platteland. Hierdoor neemt de vraag toe naar 'nultredewoningen' in veilige omgevingen met de nodige service en zorg in de buurt. Ten tweede is sprake van 'ontgroening': er worden minder kinderen geboren. Hierdoor zal een steeds kleinere groep werkenden de groeiende groep ouderen moeten verzorgen.

In de derde plaats verkleurt de bevolking. Het aandeel (nazaten van) immigranten zal ondanks dalende immigratiecijfers blijven stijgen. Op dit moment woont een groot deel van hen in wijken die op de nominatie staan om binnen tien à vijftien jaar ingrijpend te worden gerenoveerd of vervangen. Voorspeld wordt een ontwikkeling van middelpuntzoekende en middelpuntvliedende krachten op integratiegebied. Aan de ene kant gaan steeds meer niet-westerse allochtonen een HBO- of universitaire opleiding volgen en zal het aantal 'zebrahuwelijken' toenemen. Aan de andere kant zal een etnische onderklasse groeien, die weinig kans heeft op werk omdat steeds meer laaggeschoolde arbeid verdwijnt.

Technologische ontwikkelingen en groeiende mobiliteit

De technologische ontwikkelingen zijn bedoeld om het leven te veraangename. Zo leven ouderen langer vanwege uitvindingen op medisch gebied. Tevens worden ze mobieler vanwege uitvindingen als rollators, scootmobielen en aangepaste auto's. Huishoudens in het algemeen zijn eenvoudiger te runnen vanwege uitvindingen als centrale verwarmingssystemen, wasmachines, wasdrogers, vaatwasmachines, koelkasten, vriezers en koffiezetapparaten. Ze zijn ook mobieler. Bijna iedereen rijdt auto en laat zich soms meerdere malen per jaar naar andere delen van de wereld vliegen. Tenslotte heeft de personal computer met internet en e-mail voor ongekende, nieuwe communicatiemogelijkheden gezorgd.

Individualisering en veranderde vrijetijdsbesteding

Als gevolg van de gegroeide welvaart en van de emancipatiebewegingen in de vorige eeuw zijn burgers steeds minder afhankelijk geworden. Dat geldt zowel voor mannen

en vrouwen ten opzichte van elkaar als voor familieleden onderling. De familiebanden zijn losser geworden. Ook de banden met sociale gemeenschappen zoals politieke partijen, verenigingen en kerkgemeenschappen zijn losser geworden.

De 'wij-cultuur' van na de oorlog, waarbij gezamenlijk de schouders werden gezet onder de wederopbouw van het land, is veranderd in een 'ik-cultuur'. Dat manifesteert zich onder meer in de wijze waarop mensen hun vrije tijd besteden. Het verenigingsleven leidt een kwijnend bestaan. Fitness in sportscholen (met je eigen lijf bezig zijn) en housen in discotheken (in je eentje uit je dak gaan op de dansvloer) zijn populaire vrijetijdsbestedingen. Als gevolg van de gegroeide welvaart is ook het consumentisme toegenomen. Georganiseerde, commerciële verjaardagspartijtjes en funshappen zijn daarvan een goed voorbeeld. Een tendens is dat verschillende activiteiten voor vrijetijdsbesteding worden geconcentreerd op locaties die goed bereikbaar zijn met auto en openbaar vervoer.

Groeiende tweedeling

Er is sprake van een groeiende tweedeling in de samenleving tussen arm en rijk. Een deel van de armere huishoudens, waaronder allochtone gezinnen met veel kinderen, blijft wonen in de goedkope woningen in de stad omdat er geen alternatief is. Een ander deel woont of blijft hangen in de stad omdat daar de kans op werk het grootst wordt geacht. Voor de jongeren onder hen is het een probleem dat er nauwelijks starterswoningen beschikbaar zijn.

Rijken en dertigers met kinderen, ongeacht culturele achtergrond, verlaten de stad en gaan naar Vinexwijken of dorpen. Rijken zonder kinderen, zowel jong als oud, trekken vanwege de funarrangementen naar de stad, naar verbouwde monumenten of luxe appartementen op binnenstedelijke locaties.

De groeiende tweedeling tussen arm en rijk manifesteert zich niet alleen in ruimtelijke segregatie. Ze manifesteert zich ook in de nieuwe welvaartsactiviteiten, zoals luxe vakanties en moderne vrijetijdsbestedingen. Het armere deel van de samenleving neemt daaraan nauwelijks deel.

Groeiende spanningen

Op allerlei plekken en tussen verschillende groepen in de samenleving ontstaan spanningen: in vooroorlogse wijken en in naoorlogse wijken, maar ook in Vinexbuurten. In vooroorlogse wijken tussen (nazaten van) autochtone arbeidersgezinnen en (nazaten van) allochtone gezinnen. In naoorlogse wijken tussen ouderen en jongeren. In Vinexwijken tussen huurders en kopers. En in diverse buurten tussen islamieten, joden en christenen, tussen 'gewone' burgers en bijzondere groepen als (ex-)verslaafden, (ex-)daklozen en (ex-)psychiatrische patiënten en tussen 'gewone' burgers en meer of minder zware of intimiderende criminelen. De

verschillende groepen strijden om erkenning, om de macht, lijken erop uit hun woon- en leefcultuur dominant te maken en de omgeving naar hun hand te willen zetten.

Ze lijken zich af te zetten tegen en af te keren van de rest.

De 'oplossingen' die hiervoor gekozen worden, zijn er vaak op gericht de rivaliserende groepen van elkaar te scheiden: ouderen huisvesten in aparte complexen met afgesloten tuinen, moskeeën bouwen op afgelegen locaties, huurwoningen strikt scheiden van koopwoningen en *gated communities* bouwen voor de puissant rijken. Geconcludeerd kan worden dat de maatschappelijk noodzakelijke verbindingen in de heterogene samenleving dreigen zoek te raken. 'Hoe houden we de boel bij elkaar?' is dan ook een vraag die menig politicus zich op dit moment stelt. **STAWON** wil vanuit de ontwerpende disciplines graag meedenken over passende antwoorden op die vraag.

'Welcome in my backyard' is de hoopgevende slogan voor het vernieuwde Hoogvliet in Rotterdam. Foto: Maarten Laupman

WIMBY!

Welcome into My Backyard!

WIMBY! is een stichting met als doel de grootschalige herstructurering van Hoogvliet op een hoger peil te brengen. WIMBY! initieert uiteenlopende projecten, van experimentele gebouwen tot beeldende kunst en sociaal-culturele projecten. WIMBY! brengt bewoners, ondernemers, ambtenaren, onderzoekers en ontwerpers bij elkaar om de toekomst van Hoogvliet te ontdekken en te sturen. Het programma van WIMBY! is gebaseerd op de overtuiging dat het versterken, vernieuwen en uitbuiten van de bestaande karakteristieken en kwaliteiten van Hoogvliet, zowel in fysiek als sociaal opzicht, de beste en meest inspirerende basis voor de toekomst van deze naaorlogse stad vormt.

Ontwikkelingen in de werkomgeving van de architect

Weinig onderzoek, weinig sturing

STAWON constateert dat de planologie geen greep meer heeft op de maatschappelijke ontwikkelingen. De ruimtelijke segregatie is geen gevolg van bewust beleid en er zijn geen strategieën voor de relatie tussen het platteland en de steden. Volgens een planologencongres in 2003 is de planologie de relatie tussen onderzoek en ontwerp kwijtgeraakt. Zo zijn er nauwelijks nog ideeën over de netwerkstad. Voorts constateert STAWON dat de budgetten voor praktijkgericht onderzoek bij gemeenten, universiteiten en academies nagenoeg niet meer bestaan. De exploitatieplannen van gemeenten zijn vaak slechte ontwerppluggertjes. Ze blijven in de loop van het ontwerpproces echter een eigen leven leiden, wat een supervisor daar ook tegenin brengt.

Daarbij komt dat het ontwerpproces door de onoverzichtelijke hoeveelheid spelers, grondpolitiieke zaken, ruimtelijke ordeningsprocedures en planschadekwesties nauwelijks nog voor iemand inzichtelijk is. Iedereen wil de regie wel, maar niemand heeft het inhoudelijk gezag deze rol effectief te vervullen. Als gevolg van de professionele bloedarmoede en/of vaatkramp, het gebrek aan een inzichtelijke procesgang en aan een duidelijke regie is er op gemeentelijk niveau een eindeloze, want inhoudelijk ongerichte vergadercultuur ontstaan in plaats van een ontwerpcultuur.

Nieuwe verhoudingen tussen de ontwerpende disciplines

Ook binnen de ontwerpende disciplines zelf is nauwelijks nog tijd voor analyse. Stedenbouwkundigen trachten dit vacuüm en het vorige te vullen. Zij houden zich door de onmacht van de planologen nogal eens vanuit een juridiserende houding bezig met architectuur als *Wiedergutmachung*. Niet zelden spelen zij een soort 'voorsorteerarchitect' en regelen zij in coalitie met ambtenaren en gemeentebesturen (die vooral haast hebben) alles dicht, bijvoorbeeld met beeldkwaliteitplannen. Landschappers, met doorgaans sterke, (maar per definitie beperkte) morfologische analyses en ontwerpen, vullen de ruimte op die stedenbouwers laten liggen. Zo krijgen architecten een nieuwe bondgenoot, maar wel een die niet altijd gewend is het programma van eisen compleet te analyseren en te vertalen naar bouwbare ontwerpen.

Nieuwe onderzoeksdisciplines

In verband met de sociaal-culturele en economische integratie van allochtonen mengen sociologen en economen zich ook in het debat over de herstructurering van de steden. Zij doen dat met rivaliserende standpunten en ideologieën pro en

contra spreiding, voor en tegen multiculturele woonmilieus. Zo concludeert de econoom Sjoerd Beugelsijk in zijn proefschrift voor de Katholieke Universiteit Brabant (2003): 'Getto's zijn niet productief' en stelt Nijfert (2002): 'Gemengde netwerkklocaties zijn economisch het meest profijtelijk.'

Wellicht is het kansrijk voor de ontwerpende disciplines om meer kennis te nemen van de onderzoeksresultaten van andere disciplines voor de vraag wat wervende woonmilieus zouden kunnen zijn voor de polyculturele samenleving anno 2007.

Nieuwe opgaven

Als antwoord op de groeiende diversiteit in de samenleving is het een trend om via *branding*, een techniek uit de reclamewereld, woonmilieus te laten ontwerpen die geschikt zijn voor mensen met bepaalde leefstijlen. In bestaand, stedelijk gebied wordt dan onderzocht bij welke kwaliteiten kan worden aangesloten om een deel van de woningzoekenden aan te spreken. Deze kwaliteiten worden vervolgens verwerkt tot een identiteit of 'merk', waarmee het gebied op de kaart (lees: op de markt) kan worden gezet. Architecten krijgen vervolgens de opdracht om woningen te ontwerpen die passen bij dit merk. Soms staat zo'n merk ver af van ruimtelijke aspecten; neem 'Wijk met Ief' voor het Utrechtse Ondiep of 'Lappendeken' voor Schiedam Nieuwland. Ook voor nieuw te ontwikkelen gebied wordt steeds vaker bepaald welk woonmilieu voor wat voor soort mensen met wat voor identiteit moet worden ontworpen. Deze nieuwe 'eisen' komen bovenop stedenbouwkundige randvoorwaarden en functionele programma's van eisen. Deze eisen worden soms als inspiratiebron en soms als belemmering ervaren. Eenvoudiger maken ze het er in ieder geval niet op.

Een andere trend is het wilde wonen of het consumentgericht bouwen op vrije kavels. De architect krijgt de opdracht woningen-naar-wens te ontwerpen voor individuele bewoners. Vaak, in het gunstigste geval, wordt dan aan de architect overgelaten in welke mate men aandacht besteedt aan de relatie van de woningen met hun omgeving.

In zijn algemeenheid kan worden gesteld dat ontwerpprocessen en de positie van de architect daarin onduidelijker en ingewikkelder zijn geworden. **STAWON** wil graag bevorderen dat architecten meer grip krijgen op die processen, opdat zij optimaal kunnen bijdragen aan de (her)ontwikkeling van wervende, eigentijdse woonmilieus.

Projectontwikkelaar: 'Teken nou maar een gewoon huisje met een kap; dat willen de mensen.'

THEORETISCHE VERDIEPING

Op basis van de trends in de samenleving wil STAWON in de periode 2004-2007 een bijdrage leveren aan het maatschappelijke debat over de polyculturele samenleving door te focussen op de ruimte tussen de woningen als wezenlijk element van een woonmilieu. Hierbij gaat het erom te achterhalen welke eisen de polyculturele samenleving stelt aan de woonomgeving en daarvoor ontwerp oplossingen aan te dragen.

Naar aanleiding van de trends in de werkomgeving van de architect wil **STAWON** haar leden beter equiperen voor het ontwerpproces door te focussen op de verschillende fasen in het ontwerpproces, op de rol van de verschillende ontwerpdisciplines en de belangen van de overige disciplines. Hierbij gaat het erom dat architecten leren 'schakelen' tussen schalen, procesdelen en disciplines. Voor de inhoudelijke verdieping van beide studiethema's wordt in dit hoofdstuk een

aantal theoretische inzichten aangehaald en zonodig van commentaar voorzien. De eerste paragraaf gaat over leefstijlen en woonmilieus in de polyculturele samenleving. De tweede over besluitvorming tussen partijen.

Leefstijlen en woonmilieus in de polyculturele samenleving

Op zoek naar antwoorden op de vraag welke eisen de polyculturele samenleving stelt zijn we te rade gegaan bij Bourdieu, Castells en anderen.

Bourdieu over levensstijlen

Bourdieu (*Distinction*; 1986) leert dat mensen de neiging hebben zich van elkaar te onderscheiden via zoiets als een levensstijl. Mensen willen horen bij 'hun soort mensen' om zich prettig te voelen, maar ook om van daaruit anderen te kunnen domineren. Van nature zijn mensen blijkbaar niet geneigd een polyculturele samenleving met verschillende levensstijlen te waarderen. Waarschijnlijk komt het veelgehoorde pleidooi voor homogene buurten in heterogene wijken hieruit voort. De vraag is over welke schaalniveaus je dan spreekt.

Bourdieu leert ook dat rijkere mensen in het algemeen beschikken over meer en over verschillende patronen van smaakvoorkeuren. Differentiatie naar leefstijlen is dus primair een kwestie van differentiëren naar koopkracht. Dat wordt veronachtzaamd in de recente pogingen om de variëteit aan smaakvoorkeuren en cultuurdifferentiaties te vangen in leefstijlconcepten. Volgens Bourdieu wordt de ontwerpogave voor een woonmilieu dus complexer naarmate bewoners meer koopkracht en meer verschillende sociale en culturele achtergronden hebben. Andersom wordt de ontwerpogave overzichtelijker naarmate de bewoners armer zijn. Ergens tussen de uitersten van de mensen die alles kunnen betalen en van hen die nimmer in een gerenoveerde of nieuwe woning terecht zullen komen, ligt het werkgebied van **STAWON** en bevindt zich de urgente doelgroep met middeninkomens waarvoor wervende woonmilieus ontworpen moeten worden.

Bourdieu over culturen

Bourdieu onderscheidt drie verschillende kapitaalsoorten die een rol spelen bij het functioneren van culturen: sociaal kapitaal, cultureel kapitaal en economisch kapitaal. Deze kapitaalsoorten spelen een rol bij wonen als onderscheiding en als expressiemiddel. Met andere woorden, zij spelen bij culturen, netwerken en koopkracht van bewoners. Ze kunnen ook een rol spelen bij culturen van bouwers van een woonmilieu, die maar voor een beperkt deel op die van bewoners zijn gericht.

Tussen de wereld van het wonen en van het bouwen bevindt zich een spanning die zich manifesteert tijdens het wordingsproces van een te bouwen wijk of verzameling woningen. Een en ander speelt op diverse schaalniveaus, binnen en tussen diverse deelprocessen en tussen betrokken disciplines. Het doet zich voor als klein ongerief, maar zorgt voor veel inefficiëntie, beperkte effectiviteit en vertraging. Wij denken dat meer inzicht in de werking van deze kapitaalsoorten verhelderend zou kunnen werken, net als meer kennis van de schakeling tussen ruimtelijke schalen, tussen deelprocessen en samenwerking en tussen betrokken disciplines vanuit dit conceptueel perspectief. Vandaar deze insteek voor dit programma.

Sociaal kapitaal bestaat uit een duurzaam netwerk van relaties van bekenden, erkentelijken ofwel uit een groep (club, familie). Solidariteit, inzet en ruil van diensten bepalen de wederzijdse erkentelijkheid en de kans op een succesvol gebruik van het netwerk. Als bijvoorbeeld iemand van adel is, is dat sociaal kapitaal in de geïnstitutionaliseerde vorm. Deze titels zijn door de tijd heen vastgelegd, via geboorte bepaald en niet verhandelbaar.

Cultureel kapitaal kan zich in drie vormen voordoen: in belichaamde staat, in geobjectiveerde staat en in geïnstitutionaliseerde staat.

Cultureel kapitaal in belichaamde staat bestaat uit aanleg, vaardigheden en kennis van een persoon of groep (bijvoorbeeld de kwaliteiten van een architect).

Cultureel kapitaal in geobjectiveerde staat bestaat uit cultuurgooederen als boeken, schilderijen, instrumenten en machines. Echter, iemand die niets kan vertellen over de inhoud van zijn boeken of schilderijen beschikt niet over cultureel kapitaal in geobjectiveerde staat, maar slechts over economisch handelskapitaal.

Cultureel kapitaal in geïnstitutionaliseerde staat bestaat uit titels, diploma's, plaats in het register en dergelijke (onverhandelbaar).

Economisch kapitaal kan onder bepaalde voorwaarden (niet alles is te koop, alles heeft zijn prijs en je moet de juiste houding aannemen) voortkomen uit de eerdergenoemde kapitaalsoorten. Denk bijvoorbeeld aan een verworven opdracht van een architect.

Zo gezien kan cultuur worden gedefinieerd als een stelsel van gedragspatronen dat bepaald wordt door waarden (gedeelde betekenissen), hulpbronnen (materiële en autoriteitsgebonden bronnen) en normen (standaarden voor gedrag in een bepaalde setting).

In de praktijk manifesteren culturen zich vooral via communicatie, dat wil zeggen via de uitwisseling van betekenissen. Er zijn drie mogelijkheden voor het uitwisselen van betekenissen: accepteren, afwijzen of amenderen. Betekenissen ontstaan via communicatie. Ze kunnen zelden worden ontworpen, zoals wel gesuggereerd wordt

bij het ontwerpen van woonmilieus met bepaalde identiteiten. Een ontwerp kan wel helpen bij de communicatie, maar de betekenis van de vorm wordt vaak geamendeerd of afgewezen. Zelden is een ontwerp zo gezaghebbend dat zowel betekenis als vorm breed worden geaccepteerd en gedragen. Daar is doorgaans meer voor nodig: niet alleen een gouden greep, maar ook verheldering, begrip en tijd voor sociale acceptatie. Wonen is bewust en onbewust wennen!

Verder noemen wij nog twee andere belangrijke aspecten van de werking van culturen: macht en sancties. In het geval van macht wordt het gedrag van anderen beïnvloed dan wel bepaald. De relatie met de beschikbaarheid van hulpbronnen is hier evident. Een grondpositie in een land waar bouwgrond schaars is, is niet voor niets goeddeels resultaatbepalend. In het geval van sancties gaat het zowel om positieve prikkels als om straffen teneinde het gedrag te beïnvloeden. In de wereld van bouwen en wonen wordt weinig nadrukkelijk gewerkt met sancties. Gemeenten zijn uit beeld, want hebben nauwelijks effectieve middelen. Ontwikkelaars hebben slechts een afzetrisico dat met kwantumbeperking valt te beheersen (*hit en run-aanpak*). Woningcorporaties hebben een interessante positie die zowel is verbonden met de (ver)bouw als met het woonmilieu van hun klanten. Particuliere opdrachtgevers kunnen nog geen vuist maken, maar kunnen bij goede facilitering een belangrijke doelgroep (blijven) vormen bij de realisering van cultureel gevarieerde woonmilieus voor de middeninkomens.

Castells en het betekenisbegrip

Castells (*Local and Global*; 1997) is op grond van jarenlang wereldwijd trendonderzoek tot de conclusie gekomen dat er ondanks een tijdelijke dip op wereldschaal een vrij dominante, nieuwe economie ontstaat. De consequentie daarvan is dat stedelijke nederzettingen binnen de netwerkeconomie een andere rol krijgen dan in het (post)industriële tijdperk. Landsgrenzen en oude, regionale bindingen en tradities verliezen hun betekenis (KNAG lezing, Nijmegen 2001). Nieuwe dragende betekenissen zijn op het niveau van een bestemmingsplan of een bouwproject nog lang niet altijd geïnstitutionaliseerd. Niet voor niets is de planologie in crisis. Tegen de achtergrond van Castells bevindingen is het niet vreemd dat het betekenisbegrip ook in de architectuurpraktijk steeds vaker opduikt en wordt geproblematiseerd. Architecten menen niet langer betekenissen (van de opdrachtgever) te moeten uitdrukken, maar zelf betekenissen te moeten geven, bijvoorbeeld in de vorm van een vooruit bedachte identiteit voor een bouwwerk. We hebben weliswaar onze aarzelingen bij het werken met leefstijlconcepten en met opgelegde identiteiten. Maar toch zullen deze zich in de ontwerppraktijk blijven aandienen als drager van door bewoners en bouwers gedeelde betekenissen en als basis voor het

ontwerpwerk aan eigentijdse woonmilieus. Dit dan min of meer onder het motto 'Take it or leave it'.

Het werken met leefstijlen en woonmilieus is voor **STAWON** overigens niet nieuw. Dit gebeurde zowel bij *Ontwerpend aan Holland* (dijkwoningen, huizenzee etc.) en via de studies van het *Openbare Gebouw* als via de thematisering in het **STAWON**-zakboek en het recente tuinstadproject. Het gebeurt ook door middel van de recente stedenbouwkundige (chaletwijk e.d.) en cultuurhistorische thematiseringen (o.a. vissershop) in de praktijk van diverse bureaus. Gezocht wordt steeds naar cultuurhistorische, architectonische en/of morfologische, esthetische aantrekkelijkheid waarmee opdrachtgevers en gebruikers zich zodanig kunnen identificeren dat er een gunstige(?) roep van hun woonsituatie of bedrijfsgebouw zal uitgaan. Toch is **STAWON** van mening dat er niet altijd even bewust en zorgvuldig mee wordt omgegaan. Daar zou **STAWON** iets aan kunnen doen.

Met het bovenstaande wordt duidelijk dat er aan zo'n begrip als identiteit tenminste twee voor **STAWON** relevante betekenissen kleven, namelijk een 'wij vinden' en een 'zij vinden' aspect, een 'ego' en een 'alter'. Identiteit is dus tegelijkertijd uniciteit en socialiteit. Dat is op persoons- en/of huishoudenniveau zo en mutatis mutandis ook op het niveau van een gebouw(enverzameling).

Anderen over het reputatiebegrip

Hortulanus (*Het beheer van stadsbuurten*; 1995) verbindt in het kader van het beheer van stadsbuurten de twee dimensies van het identiteitsbegrip. Vrij vertaald: enerzijds verbindt hij identiteit met 'ego'-kenmerken, dat wil zeggen met uniciteit, aard en aanleg (de buurtbewonerkant), en anderzijds met de 'alter'-kant, dat wil zeggen met socialisatie, de indruk die anderen achterlaten of hebben (de professionalkant). Hij voegt deze samen in het begrip 'reputatie'.

Reputatie komt tot stand door een samenspel van waargenomen buurteigenschappen als visuele uitstraling, ruimtelijke structuur, de aanwezigheid van bepaalde categorieën bewoners, het gebruik dat zij maken van de gebouwde omgeving, de economische betekenis van de buurt en het type afhankelijkheid van instellingen als verhuurders en/of gemeente. De reputatie geeft dus op een samenvattende manier een aantal kenmerken, waarderingen en betekenissen weer.

Deze zijn maar ten dele door het ontwerp te beïnvloeden. Een ontwerp dat gebaseerd is op diverse waarderingen, zowel qua gebruikswaarde, degelijkheidswaarde en schoonheidswaarde als qua economische verkeerswaarde, zal bij de diverse betrokken partijen betekenisvolle waardering genieten en een grote kans bieden op een gunstige reputatie, maar maakbaar is ze niet. Een identiteit wellicht wel. Maar dan moeten we op zoek naar de maakbare kenmerken van een ruimtelijke identiteit die een grote, culturele variatie aankan.

Besluitvorming tussen partijen

De totstandkoming van een bouwwerk is een werk van vele mensen en organisaties. Niemand kan het alleen en het resultaat is altijd anders dan een individuele medewerker of organisatie zich had gedacht. Zo bezien is ontwerpen voor de architect altijd drie dingen tegelijk: helder zijn, doordouwen en ook kunnen inleveren. Het beste ontwerp ontstaat altijd in een goede wisselwerking. Dat is een kwestie van kijken en luisteren, van goede analyses en goede ideeën, van organisatie en van dicht bij je eigen kracht blijven.

In de organisatiekunde wordt de voorbereiding van een bouwwerk 'een proces van besluitvorming tussen partijen' genoemd. Kenmerkend voor zo'n proces zijn de volgende aspecten:

- 1 een inhoudelijke visie
- 2 essentiële benodigdheden
- 3 vormen van samenwerking
- 4 kenmerken van samenwerking
- 5 succesfactoren

Een inhoudelijke visie

Een inhoudelijke visie, een inhoudelijk concept zijn nodig om doelgericht aan een ontwerp te kunnen werken. Bij het realiseren van een eigentijds woonmilieu vraag je je af wat de behoeften zijn van de vraag om tot zo'n visie te kunnen komen. Die vraag is echter vanwege de grote culturele differentiatie niet eenduidig te beantwoorden. In de vorige paragraaf hebben we geprobeerd daar conceptueel wat meer grip op te krijgen.

Essentiële benodigdheden

Essentiële benodigdheden zijn elementen die onontbeerlijk zijn om tot realisatie van een bouwwerk te komen. Dat zijn: opdrachten, grond, (economisch) kapitaal, ontwerp, bouwcapaciteit en goedkeuringen. Het niet inzetten van één van deze benodigdheden blokkeert het proces. De essentiële rollen die in het proces vervuld moeten worden zijn die van opdrachtgever (opdracht, grond en kapitaal), ontwerper (ontwerp), bouwer (bouwcapaciteit) en bestuurder (goedkeuringen).

Het bouwproces is in de praktijk vaak onoverzichtelijk omdat de rollen niet op slag duidelijk zijn. Zo kan de opdrachtgeverrol door verschillende partijen worden vervuld en kan de grond door verschillende partijen worden ingebracht. Dat geldt ook voor het ontwerp. Dat kan door een architect worden geleverd maar ook door een stedenbouwkundige, aannemer of gemeentelijke instantie. Wie welke inbreng

ook verzorgt, een bouwwerk komt niet tot stand zonder besluitvorming tussen verschillende partijen. In het besluitvormingsproces is de architect zich niet altijd even goed bewust van het bezit van een essentiële benodigdheid, namelijk het ontwerp als drager van gedeelde betekenissen en afspraken.

Vormen van samenwerking

Verschillende vormen van samenwerking kunnen worden onderscheiden, variërend in vrijblijvendheid: de marktstructuur, de coalitiestructuur, de federatieve structuur en de uniestructuur.

De marktstructuur is de meest vrijblijvende vorm. Partijen opereren onafhankelijk van elkaar en er vindt geen gezamenlijke besluitvorming plaats.

De coalitiestructuur is een vorm van samenwerking die in de praktijk veel voorkomt. Partijen werken horizontaal op basis van gelijkwaardigheid met elkaar samen en bereiden gezamenlijk besluiten voor, waarover de partijen afzonderlijk beslissen.

De federatieve structuur komt ook veel voor in de praktijk. In tegenstelling tot de coalitiestructuur worden hier wel gezamenlijk besluiten genomen. Voor het gezamenlijke doel maken de leden zich ondergeschikt aan de federatie, al behouden zij elk een vetorecht.

De uniestructuur is een zwaardere vorm van partnerschap. Kenmerkend zijn een centraal beslisorgaan en een meer verticale dan horizontale coördinatie. Het beslisorgaan neemt op essentiële momenten beslissingen waaraan alle partijen zijn gebonden, uiteraard binnen het kader van eerdere afspraken en randvoorwaarden. De keuze voor een bepaald type samenwerking is geen onderwerp van vrije keuze, maar is afhankelijk van de wil van de potentiële deelnemers. Welke vorm van samenwerking ook wordt gekozen, altijd is aan het begin van het proces overeenstemming noodzakelijk over de gezamenlijke ambitie. Vervolgens dient een sterke, inhoudelijke visie tot stand te komen als antwoord op de maatschappelijke vragen en een strategie die erop gericht is het draagvermogen van het samenwerkingsverband te vergroten. Een architect en vooral zijn ontwerpen kunnen op de verschillende schaalniveaus en in de verschillende procesfasen al vanaf het eerste stadium een essentiële rol spelen als herkenbare drager van afspraken.

Komt zo'n strategie er niet, dan zullen de individuele partijen, ongeacht het type samenwerkingsverband, de eigen touwtjes in handen houden en zal er geen synergie ontstaan. Dan is $1+1+1+1+1$ geen 5, maar 0 in plaats van bijvoorbeeld 7.

Kenmerken van samenwerking

Samenwerken is ingewikkeld, zeker als de belangen van partijen verschillen zoals in het bouw- en besluitvormingsproces. Een aantal kenmerken van samenwerking passeert de revue om te eindigen in een viertal factoren die bepalend zijn voor succesvolle samenwerking.

De samenwerkende partijen in het bouwproces hebben - het is al eerder aangeduid - zowel gezamenlijke als eigen doelstellingen en belangen. Dat compliceert de besluitvorming. Vertrouwen in elkaars kwaliteiten en teamspirit zijn nodig om het ijs te breken. Een ontwerp en/of een exploitatieopzet kunnen als wegbereider fungeren. Het belang van verschillende ontwerpen wordt te zelden onderkend of ervaren als lastig en/of te kostbaar, maar aan de opbrengsten daarvan wordt nauwelijks aandacht geschonken.

De wijze waarop de permanente spanning tussen de partijen wordt gereguleerd, bepaalt de effectiviteit van de samenwerking. Dat vereist een voortdurend zoeken naar win-win-perspectieven.

Het smeden van consensus tussen fracties kan een optie zijn, maar is gevaarlijk als het centrale gezag van één der partijen alsnog een veto uitspreekt. Het vertrouwen is dan voor lange tijd geschaad.

De meeste bouwprocessen worden horizontaal gecoördineerd. Alle partijen moeten de resultaten voortdurend onderschrijven, anders kunnen later kinken in de kabel worden gelegd. Zorgvuldige communicatie zowel tussen de partijen als binnen de partijen is een belangrijke voorwaarde voor het welslagen van zo'n proces. Maar hoe goed dat ook gebeurt, kenmerkend voor zo'n proces is dat het door voortdurend op de loer liggend wantrouwen traag verloopt.

Succesfactoren

Diverse factoren zijn bepalend voor succesvolle samenwerking.

Partijen moeten de verwachting en het vertrouwen hebben dat de gezamenlijke inspanning tot betere resultaten leidt dan de *Alleenegang*. Zij moeten bereid zijn daarvoor (een deel van) hun onafhankelijkheid prijs te geven. Partijen moeten elkaars belangen respecteren, elkaars kennis en vaardigheden erkennen en waarderen en een vertrouwensband opbouwen.

Overige factoren van belang zijn: externe druk op het samenwerkingsverband, het aantal deelnemende organisaties (wie, wanneer, niet teveel maar ook weer niet te weinig, niet te vroeg maar ook weer niet te laat), de structurering van het besluitvormingsproces en, *last but not least*, het *matchen* van de culturen van de deelnemende organisaties.

Voor een succesvol samenwerkingsverband is een zeker proces van *teambuilding* en van integratie essentieel. Het gaat hier om het vergaren en inzetten van sociaal en cultureel kapitaal, om in termen van Bourdieu te spreken. Hierbij worden de relaties en verhoudingen tussen de betrokkenen en tussen hun organisaties geïnstitutionaliseerd.

Succesvolle integratie kent vier fasen: informele coördinatie op persoonsniveau (netwerken), geregeld informeel overleg op beslissersniveau (afstemming verwachtingen, visies, normen en doelen), mobilisering van de betrokken organisaties (leiding, middenmanagement en overige relevante geledingen) teneinde alvast (deel)afspraken te maken over de koers, ieders inzet en de formalisering van afspraken (contractueel vastleggen afspraken over wederzijdse rechten en plichten en een gezamenlijke besluitvormingsstructuur).

PROGRAMMA EN IDEEEN VOOR PROJECTEN

Resumerend

Het **STAWON**-bestuur heeft zich afgevraagd hoe architecten zouden kunnen reageren op de roep om meer woonmilieudifferentiatie als antwoord op de variatie in de vraag.

Met standaardontwerpen, verschillend voor diverse leefstijlgroepen, in bedachte in plaats van gegroeide woonmilieus? Met maatwerkontwerpen en juist niet met prefabvariantie, maar met slimme concepten die aan communicatie met belanghebbenden op diverse schaalniveaus en tijdens diverse procesfasen zijn ontleend, zoals bij particulier opdrachtgeverschap? Met flexibiliteit van gebouwen, bijvoorbeeld in de vorm van een eigentijdse drager-inbouw-variant, en heel veel aan bewoners overlaten? Of met ontwerpen op hogere schaalniveaus?

Zo is het idee tot stand gekomen om te focussen op de ruimte tussen de woningen als casco voor variëteiten en als drager voor identiteit. De woning is dan niet langer het object van innovatieve aandacht. Het innovatieve kan direct zichtbaar worden gemaakt door eerst met de woonomgeving als 'drager' te beginnen en daarin pas later woningen te bouwen. Dit vergt ook een omkering van de exploitatiepraktijken van opdrachtgevers, maar reduceert naar alle waarschijnlijkheid het afzetrisico.

Als innovatieve ontwerpogave voor de periode 2004-2007 staat de woonomgeving dus centraal. **STAWON**-betrokkenen worden uitgenodigd om respectvolle mutaties te ontwerpen voor bestaande en nieuwe woonomgevingen. Daarbij gaat het erom bestaande kwaliteiten te benutten, maar ook royale, degelijke casco's te ontwerpen met handige aantakkingen op de infrastructuur, wandimpressies, sfeerfragmenten, goed geschakelde vrije ruimtes en fraaie inrichtingen die variabel te gebruiken zijn. Bij de vormgeving van de woonomgeving zou de inzet van architectonische middelen moeten uitdagen tot een kenmerkend gevarieerd gebruik. Denk aan middelen als maat, schaal, verhoudingen, variatie en repetitie, maar ook aan spelen met licht, tijd, nauw en met perfecte, programconforme materialisaties.

Naast deze inhoudelijke aspecten is het nodig dat een **STAWON** architect een sterke positie in het proces verwerft. Daarvoor moet hij het schakelen tussen schalen, procesdelen en disciplines tot een hoogwaardige professionaliteit ontwikkelen. Dit vergt een investeringsbereidheid (sociaal en cultureel kapitaal) en een onderzoekende benadering. Door eerst goed te kijken, te vragen, te luisteren en te analyseren en daarna pas met eigenzinnige, interessante, samenhangbevorderende of conflicterende concepten te komen. Zodoende kan de communicatie tussen partijen worden gefaciliteerd en kunnen dragende betekenissen vervlochten raken tot wervende identiteiten.

Programmapunten

Gewapend met de hiervoor geboden inzichten wordt hieronder het programma gedefinieerd. De programmapunten zijn te beschouwen als kapstok voor de **STAWON**-projecten in de periode 2004-2007. Vervolgens worden enkele ideeën voor concrete projecten gelanceerd.

Architectonische anticipatie

Architecten lijken bij de woningbouw overbodig te worden. Opdrachtgevers en catalogusbouwers nemen hun werk over. Dit zal wellicht zo zijn, tenzij architecten nieuwe ideeën voor de actuele ontwerpogave voor het voetlicht weten te brengen, zij zich een positie aan het begin van het proces weten te verwerven en zich gedurende het proces verdienstelijk weten te maken. Een en ander vraagt om een veelzijdig studietraject waarin parate kennis wordt opgedaan en communicatieve vaardigheden worden geleerd.

STAWON beoogt het cultureel kapitaal zodanig uit te breiden dat weer een voor-sprong in het ontwerp- en bouwbesluitvormingsproces kan worden opgebouwd.

Studeren op de polyculturele samenleving

De zoektocht naar kenmerken van de polyculturele samenleving is niet alleen ruimtelijk interessant. Ook uit het oogpunt van sociaal-culturele en economische integratie is dat het geval. De vraag is daarbij wat de diverse bevolkingsgroepen nodig hebben om zich prettig te voelen en zich zo goed mogelijk te ontwikkelen. In dit kader dient ook te worden nagegaan hoe een halt kan worden toegevoegd aan zichzelf reproducerende achterstandsculturen. De antwoorden op de vragen zullen maar ten dele betrekking hebben op ruimtelijke aspecten. De kunst is er steeds de punten uit te destilleren die vertaald kunnen worden naar een wervend, duurzaam en aanpasbaar ruimtelijk programma voor de woonomgeving.

Studeren op de ruimte tussen de woningen

Naast het zoeken naar kenmerken van de polyculturele samenleving in het algemeen is het studeren op eigentijdse woonmilieus die een grote variatie aan culturele uitingen kunnen faciliteren een eerste stap. Hierbij gaat het erom de gewaardeerde kenmerken te ontdekken van de eigentijdse ruimte tussen de woningen.

De studie naar de ruimte tussen de woningen bestaat uit gedegen observaties, architectonische en cultuurhistorische analyses van bestaande woonomgevingen. Dit kan via gesprekken met bewoners en andere belanghebbenden en via ontwerp-vingeroefeningen.

Schakelen tussen schalen en tussen procesdelen

Elke ruimtelijke schaal kent zo zijn eigen processen van voorbereiding, besluitvorming en realisering. Het is bekend, maar toch is het van belang het overzicht hier nog eens kort in beeld te brengen en te koppelen aan het belang van tijdige voorstellingen of ontwerpen c.q. suggesties. Het zou namelijk niet verkeerd zijn als elk schaal-niveau een of meer voorstellingen van de toekomstige werkelijkheid zou kunnen gebruiken bij het reduceren van onzekerheden en het kweken van vertrouwen tussen partijen.

Bij de ontwikkeling van een bouwopgave kunnen we de voorbereiding van een plan op buurtniveau via bijvoorbeeld een bestemmings- of herstructureringsplan tot uitgangspunt nemen.

Een dergelijke ontwikkeling kent doorgaans de bestuurlijk/juridische toetsing aan nationale en regionale kaders als Wet en Nota RO, streekvisies en/of dito plannen (in de **STAWON**-studie over de tuinstad is al het een en ander vermeld over het schakelen tussen schalen). De inpassing van bovenlokale visies en ontwikkelingen en van lokale ideeën in een lokale setting is een schakelvraagstuk tussen de boven-lokale en lokale schaal. Denk bijvoorbeeld aan de verkenning van mobiliteitspatronen, van aftakkingen op lokale (infra-)structuren en dergelijke.

De coördinerende disciplines zijn hier planologische, juridische en landschap-ontwerpende, geschakeld via de lokale stedenbouwkundige en ondersteund door architectonische.

Vaak moet daarbij de bestaande toestand worden gewijzigd, roept een en ander protesten op, of ontstaan planschadeclaims die vervolgens de procesvoortgang weer belemmeren. Vervolgens moet weer de economische haalbaarheid worden onderzocht zonder dat daarvoor voldoende budget beschikbaar is, met als veelvoorkomend gevolg dat de communicatie onder de maat blijft.

Ontworpen beelden van de nieuwe, mogelijke realiteiten ten behoeve van afstemmingen van hogere schaalniveaus op de lagere, lokale en vice versa kunnen hier en op dit schakelmoment belangrijke dragers vormen van afspraken en betekenissen. Zij kunnen de communicatie en besluitvorming aanmerkelijk zorgvuldiger maken en versnellen. Communicatie wordt hier opgevat als de uitwisseling van betekenissen en het vastleggen van (bestuurlijke) afspraken en financiële consequenties.

Op het lokale schaalniveau speelt vooral de afstemming van belangen en van publieke en private zaken. Het ontwerp voor een duidelijk samenhangend ensemble of een verzameling verschillende ruimtelijke identiteiten wordt met een profverkaveling zelden geboden. Ook hier kunnen aanvullende beelden van mogelijke realiteiten een verhelderende rol spelen bij de besluitvorming tussen de diverse betrokkenen en met betrekking tot de diverse schalen en disciplines. Dergelijke verbeeldingen en visualisaties vormen dan een aanvulling op zo iets saais als een verkavelingproef met bijbehorende exploitatieopzet.

Bij de invoeging van het buurt- of wijkniveau in de weefsels van stad of dorp - een belangrijk schakelmoment - is de voornaamste, coördinerende, vormgevende discipline die van de stedenbouwkundigen ondersteund door cultuurhistorische, ruimtelijk economische en architectonische.

Op het schaalniveau van een buurt of wijk speelt nu heel erg duidelijk dat de processen van het bouwen en het wonen geschakeld moeten worden. Nu is deze schaal bij uitstek het niveau waarop architecten het ontwerpstokje van de stedenbouwkundigen als coördinerende discipline overnemen. Maar er is meer. Bouwen en wonen zijn ook processen die totaal verschillende belangen kennen en daardoor niet makkelijk te schakelen zijn. Het bouwen kenmerkt zich vooral door 'wat verdienen, snel wegzetten en wegwezen'. Het wonen daarentegen is uit op 'goede omgeving, duurzaamheid, min of meer leuke relaties met buurtbewoners en niet te duur', want er is meer dan huisvesting alleen. Het besluitvormingsproces over het bouwen en het bouwen zelf gaan relatief snel. Het bovendien weinig op aanpassing en variatie gericht, want vastgelegd resultaat van eerder eindeloos overleg lijkt onaantastbaar. Het wonen is een relatief traag verlopend proces, bovendien pluriform van karakter door de verschillende smaakvoorkeuren van de diverse huishoudens en bewoners.

Schakelpunten tussen deze processen zijn in concreto vaak lastig te vinden en niet makkelijk te hanteren. Architecten zouden hier een bemiddelende rol kunnen spelen. Nu is de kwestie dat architecten zich ontwikkelen in de richting van twee basistypen, zeg uiterste richtingen. Enerzijds de 'vormgever' die zijn eigen betekenissen hanteert en uitdrukt in zijn ontwerp onder het motto: *'Take it or leave it'*. Anderzijds is er het type van de 'vormvinder' die kijkt, luistert en met de via communicatie gevonden vormen bemiddelt tussen de schalen, tussen het publieke en het private belang en tussen het bouwen en het wonen. Deze faciliteert voor een proces van besluitvorming en vormvinding.

Het behoeft verder nog nauwelijks te worden toegelicht dat dit bemiddelingsproces sneller kan en beter verloopt als de discipline die verantwoordelijk wordt gehouden voor de uiteindelijke vorm er al vanaf het begin bij is geweest om de diverse bespiegelingen concreet te maken.

Schakelen tussen disciplines als eerste zet

Verschillende disciplines kunnen worden onderscheiden, waarmee de architect goed moet kunnen communiceren. Ontwerpende disciplines (stedenbouwers, landschappers en andere architecten), partijen in het ontwerp- en bouwvoorbereidingsproces, en bewoners en andere gebruikers.

Voor een architect is het belangrijk dat hij alle talen goed verstaat en spreekt. Van de andere ontwerpende disciplines moet de architect weten wat hun vakgebied is en wat hij daarvan kan verwachten. Hoewel het niet altijd makkelijk is, is het daarnaast goed dat hij ervaart om kritiek te incasseren, hoe ontwerpwerk verbetert door interactie met collega-ontwerpers.

Als het om de partijen in het bouwproces gaat, moet de architect in de eerste plaats hun belangen en wensen kennen. Vervolgens moet hij proberen ontwerp oplossingen aan te dragen waarover zij allen enthousiast kunnen zijn. Zolang dat niet het geval is, moet hij blijven zoeken naar alternatieven en win-win-situaties.

Communicatie met de partijen in het ontwerpproces is van groot belang. Deze communicatie kan op verschillende manieren worden georganiseerd. De architect heeft een bijzondere rol in de communicatie. Via de verbeelding kan hij zaken duidelijk maken en mensen enthousiast maken. Naar verwachting zal directe communicatie relatief snel nieuwe betekenissen articuleren.

Ideeën voor projecten 2004-2007

Expertmeeting

Expertmeeting ter ondersteuning van de zoektocht naar kenmerken van de 'polyculturele ruimte' tussen de woningen.

Analyses

Analyses van bestaande spraakmakende woonomgevingprojecten na 2001 (Zoals het *Zakboek voor de woonomgeving*).

Vingeroefening

Ontwerpend onderzoek naar de mogelijkheden voor veelbelovende transformatievoorstellen voor een zestal locaties die min of meer representatief zijn voor de Nederlandse woonwijken.

Experimenten

Een drietal experimenten met de SEV 'Starten met de woonomgeving' (al dan niet in simulatie) op nieuwbouwlocaties.

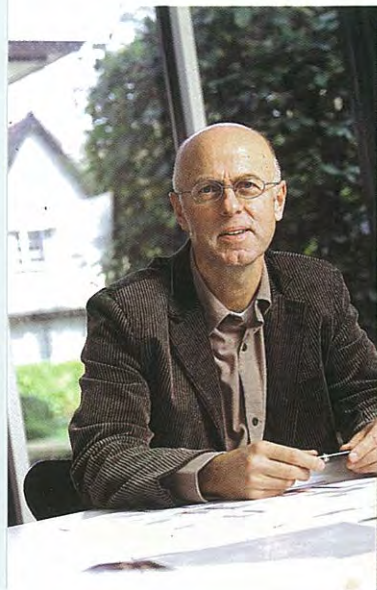
Particulier opdrachtgeverschap

Onderzoek naar de mogelijkheden om bij particulier opdrachtgeverschap garanties in te bouwen voor een wervende eigentijdse woonomgeving.

interview 3 ***Leon Thier*** ***Bas Liesker***

Leon Thier

Bas Liesker

Meedenken, tendensen zien, voorwaarden scheppen

Eind jaren negentig dient zich bij STAWON een nieuwe opgave aan: de stedelijke herstructurering. De studie Ontspannen Wonen - naar locatiespecifieke cataloguswoningen op het platteland - wordt afgerond. De nieuwe ontwerpstudies Het openbaar gebouw, Bouwen met je burens (over particulier opdrachtgeverschap) en De Tuinstad is dood, LEVE de tuinstad! worden met enthousiasme begroet. Tijdens de BouwRai 2000 zet STAWON de grondkostenproblematiek op de agenda en ter nagedachtenis aan de eerste Woningwet ziet het Zakboek voor de Woonomgeving het daglicht. Leon Thier (1953), architect/directeur van Atelier Pro Architecten, is tussen 1999 en 2003 vice-voorzitter van het Dagelijks Bestuur. Bas Liesker (1962), partner van Heren Vijf Architecten, volgt hem op.

Tot twee keer toe hield Leon Thier de boot af. Al jaren met het bureau enthousiast STAWON-lid, maar te druk. Op de brug over de Clyde, uitkijkend over de stad Glasgow, ingesloten door toenmalig studiecoördinator Gert Middelkoop en door voorzitter Cees de Wit, kon hij de verleiding niet langer weerstaan. Ja, hij werd in 1997 bestuurslid en later vice-voorzitter van STAWON. 'STAWON probeert besluitvormers de ogen te openen op een heel praktische manier, middels ontwerpen als onderzoeksmodel,' zegt Thier met inspirerend uitzicht op de binnentuin van zijn bureau.

Plekken om je thuis te voelen

'De vorige rijksbouwmeester Jo Coenen loopt daar nu mee weg, maar het idee komt van STAWON. Ik noem dat de 'elandproef': al ontwerpend kom je de problemen tegen. Wij architecten kunnen de problemen van de maatschappij niet oplossen, maar we kunnen wel meedenken, tendensen zien, voorwaarden scheppen voor verandering. Dat STAWON luis in de pels wil zijn, sprak mij zo ontzettend aan in deze club, met dat bestuur.

'Het is vreselijk leuk om na te denken over beleid, studies op te zetten', verklaart opvolger Bas Liesker zijn deelname aan het Dagelijks

Bestuur. 'Net als Atelier Pro vinden wij dat je niet domweg een opdracht moet uitvoeren, maar dat je moet nadenken wat voor woonomgeving je aan Nederland wilt toevoegen.' Over het belang van STAWON in het huidige tijdsgewricht is Liesker duidelijk: 'We hebben net een Gouden Eeuw achter de rug waarin wijken zijn getransformeerd tot een soort bouwcatalogus, een architectuurtentoonstelling. Nu niet meer elke hype wordt gebouwd, is het tijd om pas op de plaats te maken. Met de opkomende globalisering, de waanzinnige snelheid waarmee wij ons verplaatsen, kan een mens snel ontheemd raken. Met STAWON moeten we nadenken over de plekken waar mensen zich thuis voelen. En we moeten het gereedschap bieden om die plekken te maken.'

Een Neufertje voor de woningbouw

Tijdens Thiers bestuursperiode heeft STAWON een belangrijke verandering ondergaan: het instituut studietoelagen is vervallen, de bestuursleden kregen elk een eigen geldpotje om projecten te initiëren en de aandacht is verder verlegd van de woning naar de woonomgeving (Thier: 'Mensen maken toch de badkamer en keuken die zij willen, wat zou je daar als architect nog aan moeten toevoegen? Het is nu belangrijk om samenhangende, landschappelijke beelden te creëren.')

Tal van wapenfeiten kent zijn bestuursperiode. Er is samen met de BNA een Vinex-manifest gemaakt met forse kritiek op eenzijdigheid en prijs-/kwaliteitsverhouding. Men heeft getracht de kooprijzen van woningen van Groningen tot Maastricht op een rij te zetten en uit te splitsen: 'We kwamen erachter dat het eindresultaat vooral wordt bepaald door de financiële randvoorwaarden, door de grondprijzen, en wilden dat aan de kaak stellen.' Het resultaat heeft wel wat stof doen opwaaien, zegt Thier. Maar door gebrek aan medewerking van gemeentes is het niet gelukt om de problemen echt in beeld te brengen. Dat is wel gelukt bij het in 2003 gewijzigde Bouwbesluit, waarbij middels een enquête onder ontwerpers onvolkomenheden zijn opgespoord - de overheid heeft inmiddels beloofd een aantal besluiten nader te bekijken.

Het *Zakboek voor de Woonomgeving*, een van de laatste projecten van Thier samen met medebestuurslid Taco Postma uitgevoerd naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van de Woningwet, noemt Liesker een 'kraker'. 'Veel boeken gaan almaar over dezelfde voor-

beelden,' verklaart Thier. 'Wij wilden onbekend Nederland in beeld brengen en het zo documenteren dat de woonomgeving (onder meer villawijken, tuinsteden en stedelijke woongebieden) in samenhang met de architectuur werd onderzocht en getoond. Daarbij hebben we niet alleen plaatjes opgenomen, maar ook plattegronden, stedenbouwkundige tekeningen, luchtfoto's, gegevens over dichtheden. Een 'Neufertje' voor de woningbouw was ons doel.'

Met succes. Het Zakboek is inmiddels verplichte literatuur in Delft, een tweede druk is op komst en de nieuwe STAWON-publicatie over de studie De Tuinstad is dood, LEVE de tuinstad! wordt op dezelfde, encyclopedische leest geschoeid. 'Zodat hij kan dienen als handboek bij de herstructureringsopgave van de naoorlogse tuinsteden,' hoopt Liesker. Daarnaast is STAWON van plan een flexibele website te lanceren, als continu meldpunt voor de beste herstructureringsplannen. Ook de tuinstadstudie, opgezet door Liesker en zijn medebestuurder Jurgen van der Ploeg van FARO architecten, is voortgekomen uit de constatering dat bij de tuinstadopgave de randvoorwaarden centraal staan, zegt Liesker. 'Vaak wordt het programma van eisen door de gemeente en de opdrachtgever in elkaar gedraaid waarna men aanklopt bij een architect. Dan is door middel van die opgave al zoveel van de karakteristiek van de tuinstad en daarmee van onze geschiedenis om zeep geholpen!' De ontwerpstudie heeft volgens hem overtuigend aangetoond dat het loont om in een eerder stadium architecten in te schakelen. 'Een architect kan ontzettend van nut zijn als onderzoeker, als spiegel, als *sparring partner*, om samen te kijken naar kansen en naar de opgave. In plaats dat hij als geldverslinder wordt gezien.'

Grands Projets

Voor de toekomst van STAWON signaleert Liesker een aantal opgaven. Er zullen diepere analyses plaatsvinden van de woonomgeving, zoals in de nieuwste studie *Vingeroefening voor de Woonomgeving*, waarin een brede, multiculturele blik centraal staat. Daarnaast is bezinning op de studievereniging zelf van belang. Om de rol van luis in de pels integraler te kunnen spelen zouden de drie studieverenigingen van de BNA - STAGG, STARO en STAWON - als één studieclub verder moeten gaan, menen beide heren. Die kan zich dan à la de Grands Projets van de rijksbouwmeester bezighouden met bijvoorbeeld een deltaplan voor de woonomgeving, suggereert Thier. Wat Liesker beaamt: 'Er zijn helaas zoveel plannen separaat van elkaar in voorbereiding, naar aanleiding van het waterprobleem, de infrastructuur, het landschap. We zouden scenario's moeten maken voor de toekomst van Nederland. Zoals de grotere architectenbureaus hun eigen studieclub hebben, neem O.M.A. met A.M.O., zo doen de kleinere bureaus dat samen. Het is toch fantastisch dat je met z'n allen de gelegenheid schept om te studeren in plaats van voortdurend achter je projecten aan te hollen?'

Falling Waters (1935-1939) in Mill Run, Pennsylvania, van Frank Lloyd Wright

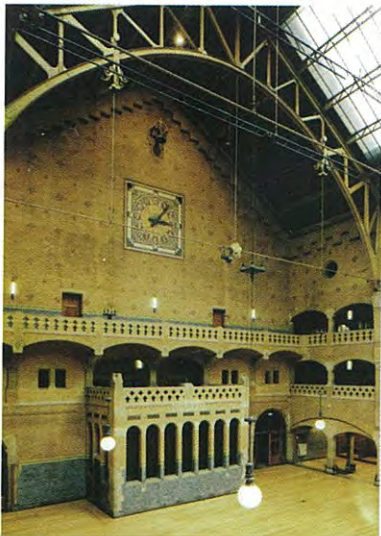
LT: 'Ik ben geboren pal naast het Witte Dorp van Dudok in Eindhoven. Mijn vader werkte bij Philips en had één grote hobby: schilderen. Hij stierf toen ik één was. Als hij het opnieuw had mogen doen, was hij architect geworden, zei mijn moeder. Ik heb pas geleden ontdekt dat hij werkte in een gebouw van Rosenberg, in wiens kamer ik nu werk. Ik tekende ook graag, heb lang getwijfeld of ik geen kunstenaar wilde worden, maar vond het toch mooier om ruimtes te maken. Als jonge jongen ging ik naar de bibliotheek en vond daar vier boeken over architectuur, waarvan drie over Frank Lloyd Wright. Falling Waters is voor mij de ultieme verbroedering van landschap en architectuur: het water gaat zelfs onder het huis door. Datzelfde herkende ik in het Witte Dorp en is ook in het werk van ons bureau steeds een belangrijke inspiratie.'

*Ludgerhof (in aanbouw) in de voormalige Ludgerkerk in Lichtenvoorde
(Gerard Schouten, 1965-1969) van Atelier Pro Architecten*

>>

LT: 'Veel kerken uit de jaren vijftig maken op dit moment plaats voor andere functies zoals appartementengebouwen. Ik vind het heel jammer dat dat stuk cultuur in Nederland verloren gaat. Mijn collega Hans van Beek is betrokken geraakt bij een kerkje in Lichtenvoorde, van de inmiddels overleden architect Gerard Schouten, onder meer architect van De Kleine Aarde. Zijn kerk is een houten kist met een muur eromheen. Die 'kist' was met oog op daglicht open op de begane grond en liefst wilde hij er geen dak op bouwen, vanuit zijn filosofie 'de hemel is het dak'. De gemeente wilde er een tapijthof of supermarkt in vestigen, maar niemand had belangstelling, dus zou het gesloopt worden. Mijn collega kende Schouten, is na zijn dood gaan kijken en dacht 'dit is zo mooi, dit mag niet weg'. Hij heeft de burgemeester overtuigd om een plan te maken. In het ontwerp is het dak van de kerk gehaald en is daar een centraal binnenterrein aangelegd, à la het plein van Sienna. In de ruimte tussen de 'kist' en de muur om het terrein heen zijn zestien appartementen ondergebracht. Sommige huizen hebben een balkon in het atrium of een hangende vloer als eetkamer. Er zijn tal van varianten, maar de herinnering aan die kerk is gebleven. Ik vind dat een prachtig voorbeeld hoe je ontwerpend tot een nieuwe oplossing kan komen!'

Koopmansbeurs (1884-1903) in Amsterdam van H.P. Berlage

BL: 'Eigenlijk wilde ik gewoon tekenen, dat vond ik leuk. Maar mijn ouders vonden dat ik daarmee mijn kost niet kon verdienen. Ik heb toen tekenen en techniek gekoppeld en ben bouwkunde gaan studeren. Eerst ben ik HTS gaan doen en daar zag ik de Beurs van Berlage. Ik vond dat een ontzettend mooi gebouw en een ontzettend mooie ruimte. Toen wist ik zeker dat ik naar Delft moest. Eerst was ik nog gefascineerd door restauratie, later vond ik architectuur veel leuker: zelf dingen maken en bedenken. Wat mij fascineert aan de Beurs is de gedachte van Berlage over het functioneren van een maatschappij. Hij was een socialist die vond dat grote gebouwen terughoudend moesten zijn, introvert. Terwijl de beurs tegelijk een enorme ruimte kent. Wij moesten die ruimte schetsen, die grote ijzeren spanten. Indrukwekkend.'

BL: 'Mijn favoriet is een eigen project in Zaanstad: Visserij, een arbeiderswijk uit 1914, waar generatie op generatie is blijven wonen. Helaas heeft de opdrachtgever, die zijn werknemers in goede, stenen huizen wilde laten wonen, destijds bezuinigd op de palen, waardoor de buurt nu plat moet. Ons werd een nieuwe visie gevraagd. We hebben eerst bedacht wat de *gestalt* is van die wijk en hoe een kind arbeidershuizen zou tekenen. Ons antwoord: met mansardekappen en een simpele architectuur van pannen, metselwerk en dikke houten kozijnen. We hebben de bestaande, stedenbouwkundige structuur gehandhaafd en het woonmilieu met 'bemoeibankjes in de voortuin' geperfectioneerd. Van de presentatie van de plannen hebben we iets bijzonders gemaakt: bewoners konden in een kijkdoos hun toekomstige wijk zien. Daarnaast heeft de gemeente kunstenaar Ida van der Lee ingeschakeld voor tal van afscheidsrituelen: een processie waarin de oude huizen ten grave werden gedragen, een schatkist met herinneringen. Zo hebben de bewoners alle veranderingen een plek kunnen geven. Ontzettend belangrijk. Wonen gaat niet alleen om architectuur, om individuele huisjes. Het gaat ook over de woon-omgeving, over emotie en beleving.'

de favoriet

interview 4 *Jemima de* *Brauwere*

Jemima de Brauwere

Cultureel-maatschappelijk platform

In 1994 pakt STAWON het probleem van de dak- en thuislozen op. De begeleidings- annex programmacommissie is breed samengesteld, met vertegenwoordigers van woningbouwcorporaties, zorginstellingen, de gemeente, wetenschappers en politie. Voor zes woonzorgscenario's maken STAWON-leden ontwerpen, gebundeld in *Het Souterrain van de woningmarkt*, als term sindsdien een begrip. Jemima de Brauwere (1958), mededirecteur van AAArchitecten in Den Haag, doet mee aan deze studie net als in 1998 aan de studie *Het Ontspannen Wonen*. Doel van STAWON: 'De individuele bouw- en wooncultuur zoals die in de buitengebieden praktijk is geworden niet langer negeren maar onderzoeken en koppelen aan de verworvenheden van volkshuisvesting en landschapsbeheer.'

Zeer bewust werd De Brauwere in 1995 lid van STAWON. 'Mijn interesse lag onder meer bij de woningbouw, maar dit bureau waar ik toen net een paar jaar werkte had vooral een traditie in utiliteitsbouw. Ik wilde graag in contact komen met andere woningbouw-bureaus, om meer kennis en ervaring op te doen.' Daarbij sprak het karakter van STAWON haar aan: een studievereniging met diverse thema's, waaraan je passief kunt meedoen middels lezingen en excursies ofwel actief middels ontwerpstudies. Tegelijk vindt ze STAWON van belang als platform om binnen de beroepsgroep van gedachten te wisselen over de cultureel-maatschappelijke kanten van het vak. 'Met het bouwen van woningen pleeg je fysieke ingrepen in stad en landschap. Dat is toch wat anders dan een boek schrijven.'

Not in my backyard

Het eerste studieproject - *Het Souterrain van de Woningmarkt* - staat haar nog levendig voor de geest. Doorgaans houdt je je bezig met standaardopdrachtgevers en met architectuur met een hoofdletter, zegt De Brauwere. 'Het leuke aan deze studie was die totaal nieuwe doelgroep met zijn specifieke vraag. Het ging om nachtopvang voor

daklozen en onbehuisden.' Daklozenopvang was op dat moment een actueel probleem. Stedelijke pensions waren brandgevaarlijk en overvol en haalden geregeld het nieuws. In Den Haag was zo'n pension recentelijk afgebrand.

Het project was buitengewoon goed georganiseerd en begeleid, herinnert zich De Brauwere, met vooronderzoek van de studietoördinator, een gezamenlijke *workshop*, excursies naar onder andere de Kesslerstichting in Den Haag, het HVO in Amsterdam en de *foyers* in Parijs, waaraan behalve architecten ook een socioloog en een vertegenwoordiger van het Leger des Heils deelnamen. 'Het bijzondere van Parijs was het verregaande maatwerk. Op andere plekken ontdekten we dat er qua ontwerp nog wel het nodige te verbeteren viel.' Snelheid en efficiëntie leidden in de praktijk nogal eens tot gevangenisachtige ruimtes, waarbij de mens er bekaaid vanaf komt. 'Terwijl hun kleren werden gewassen, zaten de onbehuisden in een soort nachtpon te eten, alsof ze nog in de negentiende eeuw leefden. Het verlichtingsniveau is me ook altijd bijgebleven: zo groezelig en grijs. Met een beetje kleur, een goede materiaalkeuze en moderne middelen kon dat heel wat vriendelijker.'

De Brauwere ging aan de slag voor een concrete locatie in Den Haag, want het ging niet om een vrijblijvende ontwerpopdracht. Het was de bedoeling om de plannen samen met de gemeente Den Haag te realiseren. Helaas is dat niet gelukt: afgeketst op de nimby-bezwaren van de burens, aldus De Brauwere.

Cataloguswoningen en witte schimmel

Later nam ze deel aan de ontwerpstudies *Ontwerpen voor Nederland* en aan *Ontspannen Wonen*. Een heel bijzondere studie noemt ze de laatste, waarbij twee vliegen in één klap werden geslagen. In eerste instantie wilde STAWON de cataloguswoning aanpakken. Een grote groep mensen, toe aan hun eerste kavel en hun eerste eengebouwd huis, nam op dat moment zijn toevlucht tot deze boerderette-romantiek. Terecht hebben de cataloguswoningen geen goed imago, vindt De Brauwere. 'Het maakt niet uit waar je ze zet, ze zijn allemaal hetzelfde. Maar de schoonheid van Nederland zit juist in de lokale verschillen.' Door te onderzoeken of van de cataloguswoning met zijn hi-tech bouwsysteem betere architectuur te maken viel, kon tegelijk die andere gruwel worden aangepakt: de witte schimmel. Weer was de aanpak gedegen. 'Van te voren is een klein

groepje bij een aantal fabrieken langsgesegaan om de mogelijkheden te bekijken: welke overspanningen kan je maken met deze gestandaardiseerde manier van bouwen, hoe hoog kan je bouwen, wat is de mate van flexibiliteit? Met hun bevindingen en met onderzoek op locatie van een landschapsarchitect en betrokkenen van de gemeente, zijn we voor concrete plekken gaan ontwerpen. Behalve het ontwerp sprak ook de relatie tussen locatie en architectuur me aan. Dat is precies waarmee ik me in mijn werk bezighoud.'

De instapwoning die zij met haar bureau heeft ontworpen voor mensen met een kleine beurs in de Haarlemmermeer, is nooit gebouwd. Het ging in dit geval om een studieopgave, maar de plannen zijn wel te boek gesteld en bediscussieerd tijdens een bijeenkomst met vertegenwoordigers van de ministeries van VROM en LVV, van cataloguswoningfabrikanten en van Architectuur Lokaal. Het boek met plannen werd bovendien uitgebreid besproken in dagblad Trouw.

Voor de troepen uit

Zo'n tien jaar later en inmiddels opgeklommen tot mededirecteur van het bureau, heeft ze het te druk voor actieve deelname aan ontwerpstudies. Maar ze trekt nog altijd profijt van de studies van destijds. 'Ik ben met andere groepen mensen in aanraking gekomen en herken hun situaties eerder.' Zo ontwikkelt ze momenteel woningen en kunstenaarsateliers voor voormalige krakers in Delft en werkt ze aan woonprojecten in de zorg.

Wat ze ook nog altijd leuk vindt: STAWON liep met deze projecten echt voor de troepen uit, een traditie die wat haar betreft in ere gehouden mag worden. 'Een studie als Het Ontspannen Wonen is in relatie tot de Nota Belvédère nog altijd hoogstactueel en kan zo weer worden afgestoft.'

Haar toekomstige STAWON? Een club die het voortouw neemt, zich nadrukkelijk profileert en het debat opzoekt. 'Ik kan me bijvoorbeeld voorstellen dat STAWON een stevige mening te berde brengt over de onlangs verschenen Nota Ruimte, waarin een groot deel van de cultuurhistorische waarde van Nederland te grabbel wordt gegooid. Ik vind het ook nuttig om als beroepsgroep meer van ons te laten horen en zien. Samen sta je sterker dan alleen.'

'Ineens kwam het weer boven, de foto van de Casa Malaparte uit een *House & Garden* van mijn ouders. Een gebouw dat uit de berg voortkomt, met een trap die naar de hemel lijkt te leiden en een open haard waar je doorheen kan kijken. Heel intrigerend: je zit bij het vuur en ziet het water van de zee. Pas tijdens mijn studie kwam ik erachter dat dit gebouw beroemd is. Wat me ook altijd is bijgebleven: de *troglobites* in het westelijke deel van de Loire, waar tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw mensen woonden die angorakonijnen en slakken kweekten. Deze woningen liggen grotendeels onder de berghelling en verraden zich slechts met een schoorsteentje van gestapelde stenen en een rookpluim. Door sneden in het landschap valt het zonlicht binnen. Waanzinnig, zo'n bescheiden manier van occuperen van het landschap.'

Casa Malaparte (1941-1943) op Capri van Curzio Malaparte en Adalberto Libera

Hebelstrasse, Basel, Zwitserland, ontworpen door Herzog & de Meuron, gebouwd 1984-1988

'De studentenhuysvesting van Herzog en De Meuron in Basel, een houten gebouw met een veranda ervoor. Ik vind dat een buitengewoon mooie mix. Zo fascinerend, zo'n heel strak, functioneel gebouw met studentenwoningen erin en dan het contrast met dat hout, die kolommetjes, die ontruttige romantiek. Wat ik ook heel mooi vind: het gebouw verheft zich van de grond, zweeft een beetje. En met al dat groen creëert het z'n eigen wereld, z'n eigen oase in een grote universiteitsstad.'

interview 5 ***Mark van Rijnberk*** ***Henk Duijzer***

Mark van Rijnberk

Henk Duijzer

Uitbreiding van de gereedschapskist mét tastbaar resultaat

De multidisciplinaire STAWON-studie *De Tuinstad is dood, LEVE de tuinstad!* is voor het eerst gepresenteerd op de BouwRAI van 2002. Na een *expertconference*, een voorstudie door bureau De Lijn, een terreinverkenning en de definiëring van het onderwerp, volgt een ontwerpstudie voor drie locaties: Poptahof in Delft, Broersveld in Nijmegen en Klein Driene in Hengelo. De belangstelling is overweldigend. Meer dan zestig (landschaps-)architecten en stedenbouwers doen mee afkomstig van achtenveertig bureaus. Onder hen Mark van Rijnberk (1973), stedenbouwkundige bij bureau Alle Hosper, Haarlem, (nog) geen STAWON-lid en Henk Duijzer (1958), architect bij HM Architecten, Amsterdam, sinds de studie lid.

De motieven om deel te nemen aan de ontwerpstudie naar de herstructurering van de naoorlogse tuinstad lopen uiteen. 'Ons bureau is ooit begonnen met de verbouwing van pakhuizen en is van oudsher werkzaam in de stadsvernieuwing,' verklaart architect Henk Duijzer. 'De laatste tijd houden we ons ook bezig met de gebieden die na de Tweede Wereldoorlog zijn aangelegd. Het leek ons interessant om voorbij de dagelijkse praktijk te kijken, voorbij de druk van procedures, geld, opdrachtgevers en programma's van eisen, en met andere, ook in deze gebieden werkzame partijen van gedachten te wisselen.' Mark van Rijnberk is stedenbouwkundige bij Alle Hosper, een bureau dat werkt op het snijvlak van landschap en stad en tot nog toe nauwelijks werkt in de tuinstad. 'Dat is jammer, want die naoorlogse wijken zijn juist als ensembles ontworpen. Wij willen onze expertise in de toekomst meer inzetten bij de herstructurering, want volgens ons gaat het niet alleen om een pragmatische aanpak, waarbij blokje A wordt gesloopt en blokje B van een andere woningbouwcorporatie mag blijven staan. Het gaat vooral om de buitenruimte, om de groenstructuren, dat bindt zo'n wijk. Het trok ons aan dat de studie *LEVE de tuinstad* heel veel aandacht besteedt aan de openbare

ruimte, aan de integrale kwaliteit van de wijk. Bovendien heb ik zo mijn gedachtes over deze gebieden en wilde ik een keer mijn ei kwijt.'

Kwaliteit van de woonomgeving

Door aan de slag te gaan, door te ontwerpen kom je de problemen en daarmee mogelijke aanpakstrategieën vanzelf op het spoor, vinden ze allebei, waarbij ook de werkwijze zeer aansprak. De opzet, waarbij in één middag wordt gesproken met betrokken woningbouwcorporaties, bewoners en gemeentelijke stedenbouwkundigen, geeft het project een 'vliegende start'. Dankzij de multidisciplinaire teams en de groepsbijeenkomsten - *workshops*, lunches met twintig man - schieten de ideeën en argumenten heen en weer. Duijzer: 'Ik vond het opvallend en leuk hoe snel iedereen op uiterst collegiale manier met elkaar omging.'

Zo uiteenlopend als de ervaring van beide bureaus met de tuinstad, zo gelijkgestemd zijn ze over de problemen. Duijzer: 'Ik heb ontdekt dat je het proces moet omdraaien. Je moet eerst kijken naar de kwaliteit van de omgeving: welke aspecten vind je van belang. Bewoners waarderen vooral het groen, de rust en het uitzicht. Die kwaliteiten moet je behouden en opwaarderen. Pas dan kan je kijken naar samenvoegen, slopen of nieuwbouwen van woningen.' Hij is nog altijd verbaasd over dé *eye-opener*: de herwaardering van het stempel. 'Die heeft als stedenbouwkundig ordeningsprincipe een slechte naam gekregen, maar wij hebben juist (her)ontdekt dat hij heel goed is voor de menging van bevolkingsgroepen en voor het ontwerpen van een interessante, stedenbouwkundige ruimte.'

Heilige koe

Maar misschien wel het allergrootste probleem is het parkeren, ook bij Van Rijnberk met stip op nummer één. 'Wij hebben in Delft bemerkt dat een heleboel problemen zich afspelen in de openbare ruimte en hebben een viertal problemen op een lijstje gezet. Eén: parkeren - vijftig procent van het groen wordt opgeslokt door auto's. Op nummer twee tot en met vier: het struikgewas - duur in onderhoud en sociaal onveilig, de slechte aansluiting tussen woningen en de buitenruimte én het gebrek aan afstemming van de openbare ruimte op de huidige mix aan bewoners.

De problemen zijn volgens Van Rijnberk met redelijk eenvoudige middelen op te lossen. Om de auto's aan het zicht te onttrekken, zou

een opgetild maaiveld tot aan de flat kunnen lopen. Verder zou hij alle struiken eruit trekken en vervangen door bomen en gras, en de betrokkenheid bij de openbare ruimte vergroten door bijvoorbeeld niet alle bankjes in de zon te plaatsen ('mensen van andere culturen willen helemaal niet in de zon zitten') en openbare barbecueplaatsen aan te leggen.

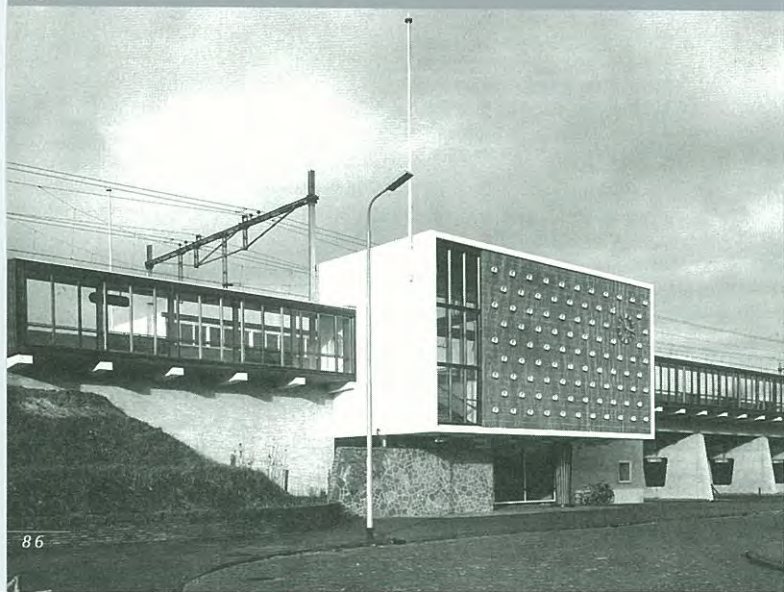
Praktische problemen

De conclusies vormen in eerste instantie een uitbreiding van de eigen gereedschapskist, een vorm van kennisverruiming. Maar wat de ontwerpstudie daarnaast bijzonder maakt is het tastbare eindresultaat: de presentatiepanelen, de nog uit te brengen bundeling van alle plannen, de selectie van een aantal plannen voor de internationale UIA-prijsvraag *Celebration of City's*. 'Dat haalt de vrijblijvendheid eraf, geeft de ideeën een meerwaarde,' vinden ze allebei. Ook over de nieuwe STAWON-projecten zijn ze enthousiast, waaronder *Vingeroefening voor de Woonomgeving*, een ontwerp-onderzoek naar de focuspunten van een eigentijdse woonomgeving ten behoeve van de multiculturele samenleving, waarbij met zes concrete studielocaties wordt gewerkt. Duijzer: 'Ik vind ze absoluut de moeite waard, mede doordat je wordt uitgedaagd om anders over vraagstukken na te denken, door de uitwisseling met collega's en de terugkoppeling van deskundigen.'

Van Rijnberk: 'Ik vind het leuk dat de nieuwe projecten zich helemaal richten op de woonomgeving, op de ruimte tussen de gebouwen. Dat was ook een belangrijke conclusie van veel ontwerpteams uit de tuinstadstudie. Ik vind het wel belangrijk dat de studies zich blijven richten op praktische problemen uit het vakgebied, op ambachtelijkheid. Zo'n *Zakboek voor de Woonomgeving* met al die cijfers en kengetallen vind ik zo enorm waardevol. Ik gebruik die cijfers geregeld om opdrachtgevers te overtuigen. Het is precies de informatie die ik mis in de architectuurbladen.'

MR: 'Tijdens mijn studie aan de TU in Delft ontdekte ik dat ik niet zozeer geïnteresseerd ben in gevels of techniek, maar in gebouwen die zo zijn neergezet dat zij ingaan op hun situatie en die situatie tegelijk beïnvloeden. Dat heb ik voor het eerst ervaren bij station Heemstede-Aerdenhout (1958) van ir. K. van der Gaast. Ik had de trein gemist, moest een uur wachten en zag opeens hoe die hele omgeving, die lange lijn van de Leidse Vaart, die verbinding met de kust, in dat gebouw samenkomen. Een perron dat over de weg heen staat. Een groot blok bij de entree. Later heb ik meerdere analyses gemaakt van Villa 'M' van Stéphane Beel, niet opmerkelijk qua architectuur maar ook optimaal profiterend van zijn context. Toen realiseerde ik me dat ik wilde werken in de stedenbouw en landschapsarchitectuur.'

Station Heemstede-Aerdenhout (1958) van ir. K. van der Gaast

MR: 'Ik heb een eigen project als favoriet en wel Stompetoren in De Schermer, op dit moment in aanbouw en samen met HM Architecten ontworpen. Ik zie daarin namelijk heel veel van het gedachtegoed van ons bureau terug. We hebben echt de plek - een voormalig landbouwkavel - als inspiratie genomen, zonder historiserend te werken, want dat willen we allebei niet. Voor het landschappelijk verhaal is gezocht naar contactpunten met de omgeving, dat zie je terug in de zichten, in de maatsystematiek. Daarnaast is gezocht naar een woonmilieu dat past bij de plek. Het is een klein dorp geworden met een bepaalde dorpsheid en een grote mate van menging van woontypologieën. Iedere woning staat op een licht verhoogd groen erf of 'kussen'. De openbare ruimte heeft een centraal, groen gedeelte dat heel informeel is ingericht, met gras-stenen en grasstroken, met kleine taludjes en hagen, om ruimte te geven aan het sociale leven. Ook de architectuur van de woningen draagt bij aan dat informele klimaat - je hebt bijvoorbeeld de gelegenheid om je eigen serre of garage te bouwen, desnoods een duiventil in de achtertuin. In de hoop dat je een sterkere band krijgt met je huis en je woonomgeving.'

de favoriet

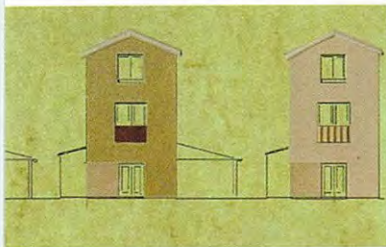

VARA Studio's (1958-1961) in Hilversum van architect P.J. Elling.

HD: 'Het is altijd lastig om aan te geven waar iets begint. Ik vermoed dat het bij mij begon bij het moment dat ik me als kind realiseerde dat een huis meer is dan een tekening van een vierkantje met een punt-dak erop en rook eruit. Ik moet een jaar of acht zijn geweest en kreeg van mijn vader een bouwplaat van de VARA Studio's in Hilversum (1958-1961) van architect P.J. Elling. Ik kan nog bijna voelen hoe dat ging. Hoe je vanuit het platte vlak door allerlei knip- en plakwerk tot een ruimtelijk model komt. Het is ook echt een heel bijzonder gebouw, met zo'n mooi rank torentje erop. Ik was me ervan bewust dat het van een andere orde was dan de meeste huizen uit mijn omgeving. Maar het meeste indruk maakte toch de metamorfose van een plat plaatje karton, dat met heel veel knutselen driedimensionaal werd.'

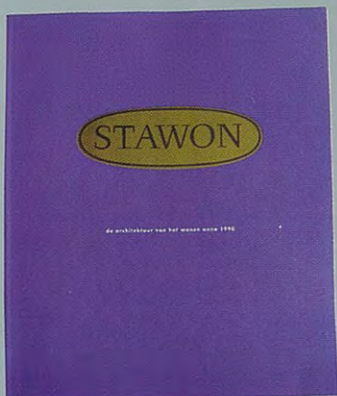
HD: 'Stompetoren in De Schermer is ook onze favoriet, om een aantal redenen. Dat wijkje is echt afgestemd op de polderkamer-afmetingen en kan alleen hier liggen. In Brabant of in de Zaanstreek zou het er heel anders uitzien. We hebben nadrukkelijk gekeken naar een mix aan functies en woontypologieën. Er zijn ontsluitingswegen, speelplekken, ontmoetingsruimten, doorsteekjes naar het bestaande dorp, uitzichtpunten. We hebben behalve een grote menging aan woontypologieën met verschillende inkomenscategorieën door elkaar - dus niet met het beruchte gouden randje, waarbij de duurste woningen op de mooiste plek aan de rand staan - ook rekening gehouden met sociale duurzaamheid. Als je levenssituatie verandert, kan je gewoon blijven wonen. Als je meer geld hebt of je krijgt kinderen, kan je je woning binnen bepaalde spelregels uitbreiden. Daarnaast hebben we in vorm, materialisering en kleur voortgeborduurd op de omgeving. We hebben bijvoorbeeld de vorm van de kap-schuur overgenomen en ook de bouwkundige details van gebouwen in De Schermer, waarbij de goten met opzet over elkaar heen vallen en niet netjes op één hoogte liggen - net als bij oude huizen.'

de favoriet

de publi- caties

01

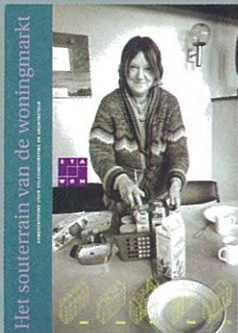
02

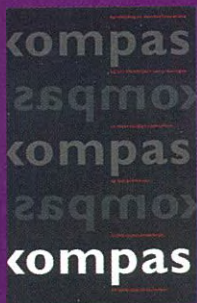
03

04

05

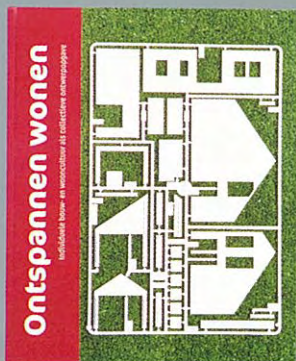

06

07

08

09

10

11

12

Ervaringen van ontwerpers met het Bouwbesluit 2003

B N A

13

14

15

de publicaties

- 00 STAWON-publicaties van voor 1990
- 01 *STAWON de architectuur van het wonen anno 1990 (1990)*
José van Campen, Gert Middelkoop
- 02 *Meer dan oud alleen! (1993)*
Gert Middelkoop, Anco van der Veen (m.m.v. Kees de Graaf)
- 03 *Ontwerpend aan Holland (1994)*
Adriaan Geuze, Bart Goldhoorn, Annius Hoornstra, Gert Middelkoop
- 04 *Een nieuw programma voor het stedelijk landschap van de 21ste eeuw (1996)*
verzameling essays onder redactie van Annius Hoornstra
- 05 *Het souterrain van de woningmarkt, aandachtspunt voor volkshuisvesting en architectuur (1997)*
Gert Middelkoop, Annius Hoornstra, Anco van der Veen
- 06 *Kompas bij het uitschrijven van prijsvragen en meervoudige opdrachten op het gebied van architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur (1997)*
José van Campen, Muriël Hendrikse
- 07 *De vrije ruimte, nieuwe strategieën voor de ruimtelijke ordening (1998)*
Annius Hoornstra, Gert Middelkoop, Flip ten Cate tekstredactie
- 08 *STAWON, de architectuur van het Wonen III (1998)* Rienk van Wingerden
- 09 *Ontspannen Wonen, individuele bouw- en wooncultuur als collectieve opgave (1999)* Rienk van Wingerden, Flip ten Cate tekstredactie
- 10 *Kwaliteit grondig ter discussie (2000)*
Paul Stevens, m.m.v. bestuursleden STAWON
- 11 *Zakboek voor de woonomgeving (2001)*
Willemijn Wilms Floet, Esther Gramsbergen
- 12 *Ruimte voor Openbaarheid, ontwerponderzoek naar het alledaagse openbare gebouw i.s.m. Stagg en Staro (2002)* onderzoeksresultaten en essays onder redactie van Sjoerd Cusveller
- 13 *Ervaringen van ontwerpers met het Bouwbesluit i.s.m. BNA, Stagg en Staro (2003)* Jan van der Veek
- 14 *De Tuinstad is dood, LEVE de tuinstad! herstructurering als culturele ontwerp-opgave (2005)* onderzoeksresultaten en essays onder redactie van Renée Schoonbeek
- 15 *Vingeroefening voor de woonomgeving (2004-2005)* Mechtild Linssen

projectleiders

Gert Middelkoop

STAWON de architectuur van het wonen anno 1990 / Meer dan oud alleen! / Ontwerpend aan Holland / Een nieuw programma voor het stedelijk landschap van de 21e eeuw / Souterrain van de woningmarkt / Kompas / De vrije ruimte / STAWON de architectuur van het Wonen III / Ontspannen Wonen

Annius Hoornstra

Ontwerpend aan Holland / Een nieuw programma voor het stedelijk landschap van de 21e eeuw / Souterrain van de woningmarkt / De vrije ruimte, nieuwe strategieën voor de ruimtelijke ordening

Sjoerd Cusveller

Ruimte voor Openbaarheid (i.s.m. Stagg en Staro)

Rienk van Wingerden

STAWON de architectuur van het Wonen III / Ontspannen Wonen

Anco van der Veen

Meer dan oud alleen! / Souterrain van de woningmarkt

Renée Schoonbeek

De tuinstad is dood, LEVE de tuinstad!

Esther Gramsbergen

Zakboek voor de
woonomgeving

Jan van der Veek

Ervaringen van ontwerpers
met het Bouwbesluit 2003
(i.s.m. BNA, Stagg en Staro)

Willemijn Wilms Floet

Zakboek voor de
woonomgeving

José van Campen

STAWON de architectuur van
het wonen anno 1990 / Kompas

Mechtild Linssen

Vingeroefening voor de
woonomgeving

Muriël Hendrikse

Kompas

DB-LEDEN B. ARENSEN | J.E. BARTH | H.G. BATTJES
H. BRAKEL | L. BRINK | R. VAN DER DONK | J.H.F. GIEZEN
J.G. GRIFFIOEN | P.J.R. GROULS | G.J. HENDRIKS
J. HOVENIER | H. KLARENBECK | F.C.M. KLOUS
P. KOELEWIJN | S. KOMOSSA | S.G. LIESKER
R. VAN DER LINDEN | B. LOERAKKER | B.F. MANNOT
A. MIDDELHOEK | K.A.C. NIEUWLAND | H. NIJENHUIS
G. OORD | T.J.T. O Ving | J.R. VAN DER PLOEG
P.W. VAN DER POST | T.P. POSTMA | F. RAFIQI
T.TH.J. REMMERS | F.J. VAN DE SEYP | TH. STEEMERS
H.L. SWETS | L.G.M. THIER | A.S. VAN TILBURG
A. VENEMA | P. VAN WESEMAEL | A. VAN WIJNGAARDEN
P.M. WILMINK | R. VAN WYLUCK | VOORZITTERS
J.H. ENGEL | C. DE WIT | DIRECTEUREN BNA
M.H.N.G. CORNIPS | N. VAN DER KOLK | D. VAN DER VEER
STUDIECOÖRDINAAT J. VAN CAMPEN | R.E. GERRITSMA
M. HENDRIKSE | A. HOORNSTRA | G.W. MIDDELKOOP
P. ROELOFS | C.H. TILLMANNS | A. VAN DER VEEN
R. VAN WINGERDEN | SECRETARIAAT M. C. HELSDINGEN-
VERÈL | E.M. VISSER-KUIPERS | WERKGROEPEN:

STADSVERNIEUWING N.H. ANDRIESSEN | H. DEKKER
 A. VAN DUIVENBODEN | J.M.F. HAARMAN | J. HURKMANS
 J. KROMHOUT | R. REINBERGEN | B. STRÖTBAUM
WONING EN WOONOMGEVING F.C.M. KLOUS
 H. VAN LEEUWEN | J.H. LIEM | K.A.C. NIEUWLAND
 A. VAN NOORTWIJK | L.W. PISTORIUS | F.J. VAN DER WERF
BEOORDELING BOUWPLANNEN C. BEKINK | H. FRAITURE
 J.P. KLOOS | M.J.D. RASKER | J.E. SCHURINK
ACTUELE ONDERWERPEN H.G. BATTJES | P. MULDER
 F.J. VAN DER SEYP | A.S. VANTILBURG | MODULAIRE-
COÖRDINATIE J.W.B. BOLDER | W. BUMA
 J.C. CARP | A. EVERS | H. FRAITURE | G. DE JONGE
 J.P. KLOOS | N. VAN DER LAAN | B.J.M.M. POUDEROYEN
 G.M.C. WIJNEN | VERTEGENWOORDIGINGEN
 H.G. BATTJES | F. VAN DILLEN | J.H. ENGEL
 J.L. GELDERBLOM | G. GERRITSE | E.F. GROOSMAN
 J. HURKMANS | A. DE JONG | G. LANS | A. MIDDELHOEK
 P. MULDER | T.TH.J. REMMERS | F.J. VAN DER SEYP
 A. VAN TILBURG | W. TROMP | A. VENEMA

STAWON

De Stichting Architecten Onderzoek Wonen en Woonomgeving (STAWON) heeft als doel de kwaliteit van het wonen en de gebouwde omgeving in de ruimste zin, te bevorderen en de besluitvorming daarover te verbeteren door middel van het faciliteren van onderzoek en ontwikkeling.

STAWON biedt zo een platform aan ontwerpers die zich door middel van studie willen inzetten voor de woningbouw en voor gebouwde omgeving. De STAWON-ontwerper is innovatief en wil zijn vak uitoefenen via educatie en innovatie en met een vooruitziende blik.

De studieonderwerpen en ontwikkelactiviteiten worden aangedragen door de leden en door belanghebbende derden waarbij de maatschappelijke relevantie van bepaalde concrete ontwerpopgaven als selectiecriteria geldt. Het gehele veld komt aan bod: van de huisvesting voor dak- en thuislozen tot en met de toekomstige verstedelijking van Nederland, van architectuurwedstrijden tot en met regelgeving voor de woningbouw. De resultaten worden openbaar gemaakt via de website, tentoonstellingen, symposia en boeken.

STAWON werkt zonder winstoogmerk en staat onder auspiciën van de BNA.

Dagelijks bestuur

Liesbeth Brink Brink Architectuur & Stedenbouw, Rotterdam

Jan Griffioen Griffioen architecten b.v., Amerongen

Joost Hovenier Wingender Hovenier Architecten, Amsterdam

Suzanne Komossa Komossa Architecten, Rotterdam

Bas Liesker Heren 5 architecten, Amsterdam

Pieter van Wesemael de Architecten Cie., Amsterdam

Rein van Wylick Van Wylick Architecten, Eindhoven

Marie H  l  ne Cornips directeur BNA

Professor Cees de Wit onafhankelijk voorzitter

Onderstaande architectenbureaus zijn bij STAWON aangesloten

19 het atelier van Moritz, Van Dijk en Van Scheijndel, Zwolle

A12 Architecten bna, Veenendaal

AAArchitectenassociatie, Den Haag

Abrahamse De Kock Architecten BNA, Dordrecht

Anke Colijn Architecten en Stedenbouwers BV, Utrecht

Architectenbureau Theo Steemers BNA, Rotterdam

Architectenbureau Van den Broek en Bakema, Rotterdam

Architectenbureau van Klooster, Utrecht

Architectenbureau Venema BNA, Dordrecht

Architektenburo b.v. Bakker Boots van Haaren Dijkhof, Schagen

Architectenburo ir friso ten holt v.o.f., Amsterdam

Architectengroep Naarding Straesser van der Linden, Amsterdam

Atelier PRO Architecten bv, Den Haag

BEAR Architecten BV, Gouda

Blanca architecten, Haarlem

Brink architectuur & stedenbouw, Rotterdam

BRTArchitecten BV, Alkmaar

Bruisten + Janssen architectenbureau, Beuningen

Bureau Noordeloos, Groningen

Buro Tigchelaar b.v., Almere

Clevis-Kleinjans architecten bv BNA, Venlo

de architectengroep, Amsterdam

de Architecten Cie., Amsterdam

Dick Pouderoyen Architectuur b.v., Nijmegen

Duinker, Van der Torre samenwerkende architecten, Amsterdam

Fame Architectuur & Stedenbouw, Arnhem

Faro architecten bv, Lissersbroek

Griffioen architecten b.v., Amerongen
GROOSMAN PARTNERS BV architecten/adviseurs, Rotterdam
Han van Zwieten Architecten BNA, Amersfoort
Heren 5 architecten BV BNA, Amsterdam
HM Architekten, Amsterdam

IAA Architecten, Enschede
iDX architecten, Rijssen
I_KB architecten bv, Almelo
Inbo Adviseurs Stedenbouwkundigen Architecten, Amsterdam
ir bart duvekot architecten bna, Amsterdam

K3 architectuur en planning b.v. BNA, Arnhem
Karel Nieuwland Architekten b.v., Voorburg
KAW architecten en adviseurs 1, Groningen
Klous + Brandjes Architecten BNA, Haarlem
Koppers Duizer Architecten, Gorkum
Komossa architecten BNA, Delft
Kuiper Compagnons Bureau voor Ruimtelijke Ordening en
Architectuur b.v., Rotterdam

MAAT ARCHITECTEN BNA, Rotterdam
Marge Architecten b.v., Rotterdam
Mas Architectuur, Hengelo
MTB architecten, Apeldoorn

ONX architecten BNA, Haarlem
Oving Architekten bv, Groningen

Rempt van der Donk architecten BNA bv, Rotterdam
RPHS architecten, Voorburg

Spring architecten, Rotterdam
Stache Architect BNA, Oostzaan
StudioTobias architectenbureau bna, Den Haag
SVP Architectuur en Stedenbouw b.v., Amersfoort

Topos Architecten bv, Waddinxveen

Van den Berg Kruisheer Elffers architecten, Rotterdam

Van Mourik Vermeulen Architecten b.v., Den Haag

Van Swieten Architects, Leiden

van Tilburg en partners, Capelle a/d IJssel

Van Wylick Architecten, Eindhoven

Venster Architecten b.v., Moordrecht

vdvz architecten, Utrecht

Wingender Hovenier bv, Amsterdam

XX architecten, Rotterdam

Inlichtingen:

Marijke Helsdingen

STAWON

Keizersgracht 321

1016 EE Amsterdam

020 5553639

stawon@bna.nl

www.stawon.nl